

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка
Факультет педагогічної освіти
Кафедра загальної педагогіки та педагогіки вищої школи

КУПЧИШИН ІРИНА ВАСИЛІВНА

**ОСВІТНІЙ ПРОСТІР ЯК ЧИННИК МОРАЛЬНО – СВІТОГЛЯДНОГО
СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ**

Магістерська робота

галузь знань 01 Освіта / Педагогіка

спеціальність 011 «Освітні, педагогічні науки»

Науковий керівник:

доцент кафедри загальної педагогіки та
педагогіки вищої школи,
кандидат філософських наук
Матковський М.Й.

Львів 2020

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	3
ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОРАЛЬНО-СВІТОГЛЯДНОГО СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ	11
1.1 Морально-світоглядне становлення особистості як педагогічна та соціальна проблема	11
1.2 Освітній простір як інтегрований чинник впливу на морально-світоглядне становлення особистості	28
1.3 Психолого-педагогічні особливості морально-світоглядного становлення особистості в освітньому просторі	34
Висновки до першого розділу	49
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ МОРАЛЬНО-СВІТОГЛЯДНОГО СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ	50
2.1 Методики експериментального дослідження	50
2.2 Аналіз результатів експериментального дослідження	56
Висновки до другого розділу	67
ВИСНОВКИ	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	71

АНОТАЦІЯ

Купчишин І. В.

Освітній простір як чинник морально-світоглядного становлення особистості.

Дослідження на здобуття освітнього ступеня «магістр» за спеціальністю
011 «Освітні, педагогічні науки».

Львівський національний університет імені Івана Франка.

Львів, 2020.

У випускній кваліфікаційній роботі розкрито вплив освітнього простору на морально-світоглядне становлення особистості.

Об'єкт дослідження – морально-світоглядне становлення особистості в освітньому просторі. *Предмет дослідження* – психолого-педагогічні особливості морально-світоглядного становлення особистості в освітньому просторі. Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та емпіричній перевірці впливу освітнього простору на морально-світоглядне становлення особистості у вищому навчальному закладі.

Зокрема, в першому розділі проаналізовано морально-світоглядне становлення особистості в умовах освітнього простору як педагогічну та соціальну проблему. Здійснений огляд наукових підходів показав, що дослідження морально-світоглядного становлення особистості включають: моральну свідомість і самосвідомість; моральну поведінку; моральні цінності; моральні почуття; моральні знання і переконання. Аналіз наукових досліджень дозволив визначити морально-світоглядне становлення як процес вербування особистості цінносної ситеми, формування у неї здатності керуватися моральними переконаннями, Охарактеризовано освітній простір закладу освіти як інтегрований чинник впливу на морально-світоглядне становлення особистості. Проведений

аналіз компонентів морально-світоглядного становлення особистості (пізнавальний, мотиваційний та поведінковий) в освітньому просторі дав підстави розуміти його як складний динамічний процес осмисленого засвоєння зразків моральної поведінки, їх закріплення в моральній самосвідомості через інтеграцію в «Я»-моральне та вироблення моделей моральної поведінки.

У другому розділі експериментально досліджено вплив освітнього простору на морально-світоглядне становлення особистості у вищому навчальному закладі. Проаналізована взаємодія складових освітнього простору закладу освіти, спрямованих на морально-світоглядне становлення особистості. Розроблено рекомендації майбутнім педагогам щодо морально-світоглядного виховання особистості.

Ключові слова: педагог, освітній простір, морально-світоглядне становлення, особистість.

Summary

Kupchyshyn I. V.

Educational space as a factor in the moral and ideological formation of the individual.

Research for the master's degree in specialty 011 «Educational, pedagogical sciences».

Ivan Franko National University of Lviv.

Lviv, 2020.

The final qualification work reveals the influence of educational space on the moral and ideological formation of the individual in the educational institution.

The object of research is the process of moral and ideological formation of the individual in the educational space. The subject of research - the peculiarities of the influence of educational space on the moral and ideological formation of the individual. The purpose of the study is to theoretically substantiate and empirically verify the impact of educational space on the moral and ideological development of the individual in higher education.

In particular, the first section analyzes the moral and ideological formation of the individual in the educational space as a pedagogical and social problem. A review of scientific approaches showed that the study of moral and ideological formation of the individual covers the following main areas: moral consciousness and self-awareness; moral behavior; the moral values; moral feelings; moral knowledge and beliefs. The analysis of scientific research allowed to define the moral and ideological formation as a process of involvement of the individual in the system of values, the formation of his ability to be guided by moral beliefs, to subordinate actions to higher social norms and principles. The educational space of the educational institution is characterized as an integrated factor influencing the moral and ideological formation of the

student's personality. The educational space of an educational institution is defined as a multilevel system that is programmed both horizontally, reflecting the complexity of the relationship of its subjects, and vertically, determining the dynamics of its development in the context of moral and ideological development of the individual in the long and short term. The analysis of the components of moral and ideological formation of personality (cognitive, motivational and behavioral) in the educational space of the educational institution gave grounds to understand it as a complex dynamic process of meaningful assimilation of patterns of moral behavior, their consolidation in moral self-consciousness through integration into "I" -moral and model development moral behavior.

The second section substantiates the interaction of the components of the educational space of the educational institution, aimed at the moral and ideological formation of the individual; providing favorable conditions for the development of moral and ideological formation of all subjects of the educational process; strengthening the subjectivity of the position of leaders, teachers in defining and adjusting the goals, values, content, diagnostics of the quality of optimization of the educational space of the educational institution as a factor in the moral and ideological formation of the individual; ensuring the competence of teachers in the processes of optimizing the educational space of the educational institution and the moral and ideological formation of the individual.

The peculiarities of the readiness of future teachers to optimize the educational space of the educational institution as a factor of moral and ideological formation of the individual are empirically studied. Recommendations for future teachers on optimizing the educational space of an educational institution as a factor of moral and ideological formation of the individual have been developed.

Key words: space, educational space, moral and worldview formation, personality, institution of general secondary education.

ВСТУП

Актуальність дослідження. Для сучасного українського суспільства проблема морально-світоглядного становлення особистості є особливо актуальною. Це зумовлено багатьма чинниками, визначальними серед яких є перебіг складних політико-економічних та соціокультурних процесів і трансформацій, в контексті яких спостерігаємо руйнування моральних імперативів, нівелювання моральних цінностей. В зв'язку з тим в законі про освіту (2017) [30] були утверджені положення про прийняття та реалізацію в нашій державі позитивних загальноєвропейських цінностей. Освітній простір є засадничим у виконання цього завдання, оскільки саме молодь, найбільше стикається з труднощами щодо досягнення суспільних цінностей та моральних орієнтирів.

Варто зазначити, що у дітей та молоді часто з'являються прагматичні потреби, ігнорування моральних і духовних цінностей та загальноприйнятих правил поведінки. Вченими констатовано, що в сучасний період триває зростання підлітково-юнацької злочинності, піддаються сумніву такі особистісні якості, як доброта, чуйність, порядність, делікатність, скромність, ввічливість. Як правило, студенти недостатньо володіють вищими моральними якостями та засобами моральної саморегуляції. На жаль, студенти при звичаються до таких «корисних» для виживання в сучасних умовах проявів як брутальність, безсердечність, жорстокість та ін. Це своєю чергою викликає в педагогічній та науковій спільноті занепокоєння та вимагає переосмислення та трансформації освітнього процесу.

Питаннями морально-світоглядного становлення особистості займалися цілий ряд філософів, педагогів та психологів. Так, на теоретичному вивченні моралі, моральності, морального вибору, моральних імперативів, структури моральної свідомості, світоглядного

становлення концентрували увагу Е. Ільєнков, В. Малахов, В. Налімов, О. Титаренко та ін. У межах педагогічної науки акцент ставився на формуванні моральних зразків поведінки, моральної досконалості особистості, людяності, доброзичливості, моральних звичок, духовно-моральних цінностей, що відображено в працях В. Сухомлинського, І. Зязюна та ін. У зарубіжній психології питанню морально-світоглядного становлення особистості присвячені дослідження Е. Фромма, який в його основу поклав розвиток індивідуальності на засадах моральної етики, засвоєння гуманістичних цінностей та формування моральних здібностей, спрямованих на добро. У концепції пошуку життєвих смислів вчений В. Франкл виокремив джерело морально-світоглядного становлення особистості, пов'язане з усвідомленим проживанням добродійного життя, що досягається за рахунок сходження до духовної досконалості. Сучасний варіант морально-світоглядного становлення особистості представлено Г. Крайгом та іншими вченими.

В сучасних умовах важливим чинником морально-світоглядного становлення особистості стає освітній простір. Освітній простір закладів освіти досліджували В. Безрукова, В. Беспалько, І. Зязюн, О. Заїр-Бек, О. Коберник, та ін. етапи та компоненти освітнього простору закладів освіти представлено в працях Є. Алісова, В. Бордовської, Т. Подобедової, Т. Ткача, Я. Фруктової, А. Цимбалару та ін. Вченими доведено, що морально-світоглядне становлення залишається одним із найважливіших завдань освіти. Закономірно, що ефективність роботи сучасного вищого закладу визначається тим, наскільки освітній процес забезпечує морально-світоглядне становлення особистості здобувача освіти.

Важливо зазначити, що недостатньо дослідженими залишаються питання специфіки, етапів, структурних компонентів та психолого-педагогічних умов морально-світоглядного становлення особистості в умовах освітнього простору вищого навчального закладу.

Соціальна значущість проблеми та її недостатнє вивчення й зумовили вибір теми випускної кваліфікаційної роботи: «Освітній простір як чинник морально-світоглядного становлення особистості».

Об'єкт дослідження – морально-світоглядне становлення особистості в освітньому просторі.

Предмет дослідження – психолого-педагогічні особливості морально-світоглядного становлення особистості в освітньому просторі.

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та емпіричній перевірці впливу освітнього простору на морально-світоглядне становлення особистості у закладі вищої освіти.

У відповідності з поставленою метою визначені **завдання дослідження**:

- Проаналізувати стан досліджуваної проблематики в науковій літературі;
- Дослідити морально-світоглядне становлення особистості як педагогічну та соціальну проблеми;
- З'ясувати психолого-педагогічні особливості морально-світоглядного становлення особистості в освітньому просторі;
- Експериментально дослідити вплив освітнього простору на морально-світоглядне становлення особистості у вищому навчальному закладі.
- Розробити методичні рекомендації щодо всебічного морально-світоглядного виховання молоді.

Гіпотеза дослідження:

Припускається, що освітній простір вищого навчального закладу позитивно впливає на морально-світоглядне становлення студентів та їх етичну готовність до майбутньої педагогічної діяльності.

Методи дослідження: *теоретичні* – аналіз, синтез, порівняння, класифікація, систематизація, узагальнення даних психолого-педагогічної літератури; вивчення педагогічного досвіду оптимізації освітнього простору закладу освіти в контексті морально-світоглядного становлення

особистості; *емпіричні* – спостереження, бесіда, анкетування, тестування, педагогічний експеримент (констатувальний); методи кількісної і якісної обробки емпіричних даних.

Теоретичне значення дослідження полягає у тому, що результати магістерської роботи можуть бути використані в подальшій розробці вирішення соціально-педагогічних проблем, що стосуються молодіжної проблематики. Також в розробці дисциплін, методик, спецкурсів, спецсеминарів, тренінгів тощо, а також для підвищення педагогічної майстерності вчителів.

Практична значущість дослідження полягає в тому, що розроблені рекомендації щодо оптимізації освітнього простору як чинника морально-світоглядного становлення особистості можуть бути використані адміністрацією та педагогами закладів освіти. Використання й реалізація педагогічних умов оптимізації освітнього простору закладу освіти сприятиме морально-світоглядному становленню суб'єктів освітнього процесу.

Структура та обсяг дослідження. Випускна кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, який налічує 101 найменувань та додатків. Основний зміст роботи викладено на 70 сторінках. Загальний обсяг роботи – 79 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОРАЛЬНО-СВІТОГЛЯДНОГО СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

1.1 Морально-світоглядне становлення особистості як педагогічна та соціальна проблема

Проблема морально-світоглядного становлення особистості в умовах сьогодення є надзвичайно актуальною. Становлення особистості охоплює усі етапи життєвого шляху людини. Це вимагає особливої уваги до удосконалення освітньо-виховних програм у навчальних закладах.

Осмислення проблеми морально-світоглядного становлення особистості передбачає насамперед його дефініцію. Розкриття психолого-педагогічного змісту поняття «морально-світоглядне становлення особистості» потребує синтезу існуючих уявлень, які представлені у філософських, педагогічних, етичних, наукових і психологічних літературних джерелах. Розкриття змісту поняття «морально-світоглядне становлення» дасть нам змогу встановити взаємозв'язки між моральними ідеалами, взірцями, цінностями та формуванням особистості, її Я-концепції, смисложиттєвої сфери.

На думку В. Малахова, морально-морально-світоглядні орієнтації мають узгоджуватися з моральними ідеалами, що визначає ціннісну ієрархію життєвих цілей, цінностей, засобів, які виражають життєву позицію людини, слугують зразком. З наукової позиції вченого, витоками морально-світоглядних орієнтацій є мораль, культура, середовище, у якому формується особистість і здійснюється її повсякденна життєдіяльність [53, с. 26].

Схожої думки дотримується Р. Павелків, який доводить, що морально-ціннісні орієнтації світоглядного спрямування є специфічною формою усвідомлення особистістю власного «Я», оточуючого світу, свого минулого і майбутнього, такими складними утвореннями, що поєднують різні рівні і

форми громадської й індивідуальної взаємодії. З точки зору вченого, морально-світоглядні орієнтації є віссю свідомості, що узгоджуються з ідеалом, формуючи відповідну ієрархію життєвих цілей, а також цінностей-засобів або уявлень про норми поведінки, яку людина розглядає у якості еталону [70, с. 27].

Сьогодні існує чимало теорій, в рамках яких розглядаються окремі аспекти морально-світоглядного становлення особистості. Зокрема, представники психоаналітичного підходу розглядають морально-світоглядне становлення у зв'язку з формуванням особистісної структури «Над-Я», до якої входять цінності, моральні норми і принципи та процес соціалізації. Як пише Е. Попович, в розумінні вченого З. Фрейда, «необхідною умовою ефективного соціального функціонування людини є збалансованість індивідуальних регуляторів моральної поведінки (совість, моральна відповідальність) із прийнятими в суспільстві нормативними регуляторами» [75, с. 168]. Совість і моральна відповідальність виникають із почуття провини та тривоги, які з'являються в системі відносин дитини в результаті подолання Едипового комплексу / комплексу Електри.

Когнітивний підхід до проблеми морально-світоглядного становлення особистості започаткований у працях Ж. Піаже. Як пише М. Савчин, він вважав, що «моральний розвиток дитини детермінується її інтелектуальним розвитком. Провідними критеріями розвитку моральної свідомості є моральні судження та моральне мислення: рівень розвитку мислення визначає рівень розвитку моральних суджень» [81, с. 63]. На стадії автономної моралі (близько 7 років) формується етика співробітництва: на базі взаємодії та спілкування з оточуючими, передусім дорослими, відбувається інтеріоризація зовнішніх моральних правил і засвоєння їх у вигляді моральних знань, суджень, принципів.

Як доводить С. Харченко, вчений Л. Кольберг виокремив у процесі морально-світоглядного становлення рівні: доморальний, коли особистість у ранньому віці виконує певні правила і завдання, щоб уникнути покарань і

керується в основному егоїстичними мотивами. В основному увага приділяється на зовнішнє заохочення і судження оточуючих. Це формує у дитини поняття «добре» і «погано» і на цьому базується подальше формування моральних якостей особистості, стійкі принципи і подальші дії. Маральний рівень: він починається після доморального, коли у особистості вже є достотно сформовані морально-етичні цінності, коли особистість володіє стійкими моральними принципами. На цьому рівні особистість приймає рішення чи робить дії виключно завдяки внутрішніх мотиваторів [93, с. 62].

Альтернативою вказаним підходам є гуманістичний, який базується на ідеї про те, що джерелом морально-світоглядного становлення є особистість і її потреби. У концепції життєвих смислів В. Франкла, як доводить С. Рубінштейн, «джерелом морально-світоглядного становлення особистості є страждання, через усвідомлене проживання яких людина досягає духовної досконалості»[78, с. 284]. Страждання і гідне (активне, конструктивне, осмислене) їх переживання сприяють моральному збагаченню та духовному зростанню людини.

О. Безкоровайна цитує А. Маслоу, який доводить, що поведінка людини та її морально-світоглядне становлення детермінуються спектром потреб (фізіологічних, безпекових, соціальних, поваги). На вищому щаблі піраміди потреб знаходиться потреба в самовираженні, яка конкретизується, зокрема, і в прагненні до моральності. Розвиток особистості пов'язаний з рухом від задоволення ієрархічно нижчих фізіологічних потреб до потреб вищих рівнів. Запити вищих рівнів є потужним мотиваційним чинником до морально-світоглядного становлення. Вчена пише, що потребу в морально-світоглядному становленні А. Маслоу визначив як «... бажання стати більшим, ніж ти є, стати всім, на що ти спроможний» [3, с. 143].

Важливою для розуміння морально-світоглядного становлення є система цінностей особистості М. Рокіча та його розуміння того, що виток

цінностей простежуються у культурі, суспільстві і особистості. Вплив морально-світоглядних орієнтацій, як пише І. Булах, у М. Рокіча простежується практично у всіх соціального життя, що потребує детального вивчення. Водночас, «число цінностей, які є надбанням людини, є порівняно невеликим, оскільки, всі люди володіють одними й тими ж цінностями, хоч і різною мірою» [9, с. 187]. Зокрема, вчений виділяє 36 цінностей, поділяючи їх на термінальні та інструментальні, виділяючи 10 систем, що відповідають провідними соціальним інститутам: юридичні, економічні, військові, політичні, релігійні, наукові, мистецтво, освіта, сім'я, відпочинок, що характеризують ієрархію світоглядних орієнтацій особи.

У вітчизняній психології різні аспекти досліджуваної нами проблеми також перебували у постійному полі зору учених. Так, у працях Л. Виготського розглядається морально-світоглядне становлення особистості, засвоєння нею моральних цінностей та вироблення певних світоглядних орієнтацій у контексті власної культури. Згідно наукової позиції вченого, морально-світоглядне становлення особистості пов'язане з вільним свідомим вибором стійких принципів, моральних норм: «недолік морального виховання, завжди оснований на несвободі, - воно створює абсолютно неправильне уявлення про моральні цінності, приписуючи моральній гідності цінність якогось багатства, викликаючи самозамилування і презирливе ставлення до всіх «поганців» [18, с. 214]. Щира моральна поведінка людини «повинна стати її природою, реалізовуватися вільно і легко» [18, с. 219].

Розглядаючи морально-світоглядні орієнтації з позицій теорії «ставлень», Р.Єфіменко аналізує погляди В. Мясищева. Останній вважав, що вони «є цілісною системою індивідуальних, вибіркових, свідомих зв'язків особи з різними сторонами об'єктивної дійсності» [27, с. 202]. Виходячи з цього, він характеризував морально-світоглядні орієнтації через призму ставлень особистості, а також як систему установок, що

регулюють її поведінку, свідоме ставлення до суспільства, праці, себе. У дослідженнях вчений доводить зв'язок морально-світоглядних орієнтацій зі спрямованістю особистості на соціальні та моральні цінності, що забезпечує їх практичний вияв у життєдіяльності людини.

Характеризуючи морально-світоглядні орієнтації через призму життєвих цілей особистості, С. Грабовська наводить погляди К. Абульханової-Славської і звертає увагу на їх особистісний смисл, смислові уявлення у побудові ієрархії системи ціннісних орієнтацій та виділяє їх функції: ухвалення чи заперечення у реалізації цінностей; посилення чи зниження їх значущості; утримання чи втрату цінностей у часі [1, с. 132]. Отже, функція ухвалення чи заперечення реалізації цінностей, являє собою можливість особистості аналізувати цінності, виділяти в них грані позитиву і негативу, співвідносити з цінностями, які притаманні особі, і робити висновки, наскільки потрібну цю цінність відобразити у своїй поведінці, словах, думках. Функція посилення чи пониження значущості цінностей, включає в себе важливість етичної цінності в світогляді особистості. Наприклад, якщо цінність є недостатньо значущою або негативною то її прояви можна понижувати у зовнішніх і внутрішніх проявах. Звичайно, потрібно взяти до уваги значущість функції у суспільстві. Якщо цінність є доброзичливою, відповідає етичним нормам то її роль у соціумі зростає. А якщо порушує принципи моральності, то її значущість у суспільстві знизиться. Функція утримання чи втрата цінності у часі, включає у себе значущість цінності, яка не похитнулася часом. З кожним століттям міняється соціум, міняються звички, міняються уподобання і цінності, які мають важливе значення. Також, у зв'язку з часом є цінності, які втрачають значущість і їм не приділяється відповідна увага.

На думку С. Рубінштейна, «зорієнтованість особистості на моральні та світоглядні цінності обумовлена переважно соціальними чинниками, ставленням людини до дійсності, де наявність таких цінностей є вираженням небайдужості людини по відношенню до світу, що виникає з

проявів значущості різних сторін життя для конкретної людини» [78, с. 366]. Спираючись на думку вченого, можна зробити висновок, що важливе значення відіграє ставлення людини до навколишнього середовища і як суб'єкти навколишнього до неї. На цій підставі у людини формується бачення світу і ставлення до нього, якщо у свою сторону і навкруги себе відчуває тепло, доброту, чуйність... , тоді і буде відзеркалювати ці емоції і віддавати назад у соціум, використовуючи і закріплюючи у своїй свідомості позитивні морально-етичні цінності.

Л. Божович, обґрунтовуючи наукові положення теорії морально-світоглядного становлення особистості, відштовхувалась від ідеї, що воно є не ізольованим процесом, а тісно пов'язане із загальним психічним розвитком та залежить від соціальної ситуації. На її думку, існують дві точки зору на процес морально-світоглядного становлення особистості:

- 1) як результат інтеріоризації ззовні заданих форм мислення і поведінки, та їх перетворення у внутрішні психічні процеси;
- 2) як послідовне (закономірне) перетворення одних якісно своєрідних форм морального розвитку в інші, більш досконалі [12, с. 62-63].

Що стосується педагогічних досліджень морально-світоглядного становлення особистості, то С. Гончаренко звертає увагу на спрямованості інтересів і потреб особистості та їх зорієнтованості на певний аспект соціальних цінностей [20, с. 211], Отже, погоджуючись з думкою автора, можна робити висновок, що великий вплив на прищеплення цінностей особистості має освітнє середовище, і освітній прості. Для того щоб ці світоглядні цінності були позитивними, у більшій мірі особистість має оточувати морально-світоглядне середовище; М. Ярмаченко – на включеності у сферу людської життєдіяльності, інтересів і потреб, соціальних відносин, що виявляються у моральних принципах, нормах, ідеалах, установках, цілях [21, с. 47]; Р. Давидов підкреслює діяльнісний аспект морально-світоглядного становлення особистості через діяльнісно-зацікавлене ставлення до світу й себе [27, с. 203].

Теоретичні засади до розуміння природи морально-світоглядного становлення особистості знаходимо у науковій спадщині М. Боришевського. Так, він неодноразово звертався до цієї теми у контексті проблеми виховання духовності особистості. Адже «духовність» і «моральність» пов'язані між собою терміни, не може бути сформоване у особистості одне, а друге залишитись осторонь.

М. Боришевський вважав, що одиницями аналізу та рівня розвиненості моральності в особистості є рівнем розвитку моральності, ціннісних орієнтацій, внутрішніх моральних інстанцій у людини: «Чим тісніше пов'язаний зміст ціннісних орієнтацій з моральністю, чим вагомішим є їх зв'язок з категорією добра, справедливості, тим вищим може бути рівень духовності. І навпаки: відсутність такого зв'язку – свідчення бездуховності»[12, с. 27]. Таким чином, моральний розвиток особистості невід'ємний від її духовного розвитку та є показником останнього. Загалом, морально-світоглядне становлення особистості вчений визначив як процес засвоєння суспільних норм або розвиток здатності до емпатійної реакції на переживання іншого.

Гуманістичні ідеї морально-світоглядного становлення особистості чітко проглядаються у працях Г. Балла. Обґрунтовуючи сутність раціогуманістичної орієнтації у розв'язанні ціннісних колізій (суперечностей), він підкреслював, що важлива роль у моральному розвитку та моральній поведінці людини належить «досвіду розв'язання задач у певній галузі, розуму (а краще – мудрості) і волі». Для нього морально-світоглядне становлення особистості нерозривно пов'язаний з її розумовим та вольовим розвитком: «З одного боку, навіть найвищі когнітивні й вольові якості ... людей не забезпечать реалізації добра за недостатнього рівня їх моральної розвиненості. З іншого боку, ... навіть високі моральні якості ... самі по собі не допоможуть здобути добро...» [2, с. 68]. Отже, виходячи зі слів науковця, розвиток моральних якостей людини можна порівняти до розвитку у спорті, потрібне постійне

тренування, і розвиток навичок і вмінь, але це не є гарантом здобуття перемоги.

Ми поділяємо наукову позицію І. Беґа, щодо розуміння поняття «морально-світоглядні орієнтації», який виходить з того, що вони виникають і формуються у результаті взаємодії особистості з різними сторонами дійсності, системи знань, приписів, задаючи бажану лінію поведінки. Учений звертає увагу на те, що сучасне розуміння сутності морально-світоглядного становлення особистості базується на методологічному підході, який розглядає «природу особистісної цінності як суб'єкт-об'єктне утворення, що належить одночасно і суб'єктові, й об'єктивному життєвому світу» [4, с. 9]. Науковець, хотів донести, що все у світі взаємопов'язане і взаємозалежне, для того щоб досягти гармонії і балансу у світі, у морально-світоглядному розвитку, потрібно не тільки отримувати певну кількість позитивних емоцій, вчинки і дій у свою сторону, а й віддавати таку саму кількість і навіть більше. За словами вченого, стратегія педагога «має полягати в тому, щоб забезпечити оптимальний моральний розвиток всіх вихованців, зважаючи на їхні потенційні можливості» [4, с. 11]. Автор підкреслював, що особистісно-орієнтована модель виховання має значні морально-духовні розвивальні можливості та створює умови для морально-світоглядного становлення особистості, яка здатна вбачати високий сенс свого життя у вищих досягненнях і людяності. Він визначив чинники розвитку моделі такої морально зрілої особистості: рівень здоров'я, рівень розвитку моральної свідомості й самосвідомості (моральної чутливості до себе та відповідальності перед собою), багатство морально-громадянських і професійних зразків і прикладів у найближчому та більш віддаленому оточенні, ступінь підтримки її прагнень, домагань і діяльності з боку оточуючих. Погоджуючись зі словами вченого, можна додати, для досконалого розвитку особистості мусить бути певна стабільна платформа,

і в основі неї має бути відчуття безпеки особистості, задовільнені фізіологічні потреби і сприятливе середовище.

Безпосередньо питання морально-світоглядного становлення особистості є предметом наукових досліджень Р. Павелківа. Цей процес вчений визначив як становлення моральних якостей особистості, необхідних для її соціальної взаємодії». Він бачив це, як морально-світоглядне становлення особистості в складному системно детермінованому феномені, у якому важливу роль відіграє моральна рефлексія: «Рефлексія дає можливість глибокого аналізу ситуації спілкування, обґрунтування мотивації вчинків партнерів, встановлення та регулювання однакових моральних вимог щодо себе та партнера» [69, с. 26]. Отже, саме моральна рефлексія є психологічною умовою здатності до усвідомленого морального вибору на основі співвіднесення власних суб'єктивних інтересів з інтересами та благополуччям іншої людини. Також, саме рефлексія допоможе проаналізувати свої вчинки і те наскільки особистість значуща у соціумі.

Актуальним видається соціологічне дослідження В. Оссовського, де доводиться, що морально-світоглядні орієнтації є інструментом дослідження моральних цінностей, розуміння їх мотиваційної сили, тенденцій соціального оцінювання. На думку вченого, «морально-світоглядне становлення особистості слід вивчати в контексті: виділення певної вищої цінності, відповідно до стану соціального досвіду; інтерпретації цієї вищої цінності, характерної для конкретного суспільства; організації навколо цієї цінності комплексу когерентних відносно неї цінностей; акцентування найважливіших властивостей зазначених моральних цінностей» [1, с. 51].

Наукова позиція В. Драченко щодо морально-світоглядного становлення особистості будується довкола розуміння того, що кожна людина має свій набір моральних цінностей, які визначають її поведінку і діяльність, а також характеризують життєві смисли і цілі. Авторка

зауважує, що морально-світоглядні орієнтації визначають спрямованість особистості на засвоєння моральних цінностей. Водночас, дискусійними є положення, що стосуються їх відображення позитивної чи негативної значущості «для особистості таких явищ соціальної дійсності, як моральні принципи, вимоги, норми і правила» [1, с. 96], оскільки поняття «морально-світоглядні орієнтації» не можуть містити негативу. Водночас, авторка звертає увагу на те, що процес морально-світоглядного становлення особистості є психологічною основою формування морально-світоглядних ціннісних орієнтацій сучасної молоді, що дозволяє охарактеризувати основні етапи виховання морально-світоглядних орієнтацій:

- на першому етапі власний життєвий досвід слугує основою морально-світоглядного становлення особистості і здійснюється переоцінка цінностей та ідеалів;
- на другому етапі морально-світоглядне становлення особистості здійснюється не лише шляхом емпіричних уявлень, а й комунікативних – через засоби масової інформації;
- третій етап морально-світоглядного становлення особистості реалізується через діяльність, виражену в особистих внутрішніх ставленнях до об'єктивних умов свого буття [1, с. 97].

У своєму дослідженні В. Драченко виокремлює такі морально-світоглядні орієнтації, як: доброта, справедливість, свобода, відповідальність, милосердя, повага людської гідності, людяність, миролюбність. Морально-світоглядні орієнтації формуються на основі диференціації моральних цінностей за значущістю у житті індивіда та визначають характер моральної поведінки, вчинків та вибір життєвої стратегії. За своєю суттю моральні цінності відображають моральні ідеали та життєві смисли особистості, тоді як морально-світоглядні орієнтації – шлях їх досягнення. Сформованість морально-світоглядних орієнтацій є ознакою моральної зрілості особистості.

Досліджуючи специфіку формування національних і загальнолюдських моральних цінностей в українській етнопедагогіці, О. Ярмоленко звернув увагу не те, що «система виховання, притаманна кожному народу, в своїй основі має непересічні моральні цінності. Вони втілені в національній культурі, зокрема в міфології, фольклорі, мистецтві, традиціях, звичаях і обрядах та інших її компонентах» [91, с. 75]. Водночас автор намагається встановити зв'язок між національними і загальнолюдськими цінностями, такими як: любов до людини, повага її гідності. Таке виховання, на його переконання, вимагає вивчення глибинних пластів народної культури, вірувань, традицій, звичаїв, обрядів, які шліфуються досвідом народу і відображають менталітет українського народу.

«Для нашого дослідження важливими є погляди С. Русової на процеси, завдяки яким відбувається морально-світоглядне становлення особистості: акомодатії (приспосування), наслідування (внутрішнє та зовнішнє), формування звичок. Акомодатія може мати стадії: біологічне пристосування, акомодатія, пов'язана з навчанням, сугестією; свідомий вибір мети і зосередження вольових зусиль на її досягненні. Наслідування виступає як середній щабель між інстинктом і розумом, як засіб формування у дітей моральних уявлень. При цьому приклади для наслідування можуть бути як моральними, так і аморальними» [91]. Зважаючи на це, особливо важливо у процесі морально-світоглядного становлення створювати можливості для молоді взаємодіяти з прикладами моральності (високоморальні люди, добро та краса). Внутрішнє наслідування (ідентифікація) – переживання горя і радості, почуттів і станів інших осіб. Зовні воно виявляється в емоціях співчуття. Механізм морально-світоглядного становлення особистості полягає у виявленні особистістю здатності у собі рефлексувати речі, людей в їх справжній вартості. Найвищого морального розвитку особистість досягає тоді, коли вона може всіх розуміти.

М. Стельмахович доводить, що сучасна система освіти і виховання повинна виховувати високоморальну особистість на засадах національних надбань, засобами народознавства, яке включає і «народну педагогіку», з її провідними принципами, формами і методами» [85, с. 118]. З точки зору автора, ідеали любові, добра, честі, гідності, вдячності, справедливості є основою формування морально-ціннісних орієнтацій підростаючих поколінь.

У вихованні морально-ціннісних орієнтацій студентів важливим є науковий доробок О. Вишневського «Теоретичні основи сучасної української педагогіки», де висвітлюються не лише педагогічні погляди, а й перспективи такого виховання. З точки зору вченого, моральні цінності українського народу можна представити ієрархічною системою ідеалів, етичних понять і цілей, притаманних етносу, що переломлюються у житті людини і є тим еталоном, на який орієнтується молодь. Педагог доводить, значущість морально-ціннісних орієнтацій для людини, які індивід засвоює через опредмечення, «що робить їх доступними для сприйняття, служить засобом їх передачі від людини до людини, засобом їх поширення» [14, с. 219]. Формами опредмечення є кодекси цінностей, якості людської душі, форми культури. Розроблений «Кодекс цінностей сучасного українського виховання і розвитку» включає вічні цінності (добро, совість, правда, віра, надія, любов); національні цінності (патріотизм, історична пам'ять, захист Вітчизни); громадські цінності (захист прав і свобод, повага закону); цінності сімейного життя (вірність, довіра, піклування про дітей та батьків); цінності особистого життя (внутрішня свобода, воля, розум, що ведуть до виховання моральності, патріотизму, демократизму і родинності).

Сухомлинський багато уваги приділяв доброзичливості, людяності, гуманності, також він вважав, що ці аспекти є платформою до морально світоглядного становлення особистості, спрямованого на пробудження і розвиток у дітей кращих моральних, інтелектуальних, естетичних почуттів

та досягнення моральної досконалості, як складової всебічно розвиненої особистості: «... почуття – це кров, плоть і серце моральної переконаності, принциповості, сили духу; без почуттів моральність перетворюється на сухі безбарвні слова, що здатні виховати лицемірів. Ось чому, образно висловлюючись, стежка від морального поняття до морального переконання починається із вчинків, із звички, насичених глибокими почуттями, особистим ставленням до того, що дитина робить, що робиться навколо неї» [85, с. 155]. Моральні істини, усвідомлювані людьми як вияв добра, зазначав вчений, живуть у вчинках. Морально-світоглядне становлення особи повинно проявлятися в її поведінці, актах діяльності на різних соціально-психологічних рівнях.

О. Сухомлинська зазначила, що «актуальним і перспективним є процесуально-інструментальне розроблення шляхів і засобів духовно-морального виховання дітей. Відмовившись свого часу від радянського загального проекту долучити всіх до «щасливого майбутнього», одного на всіх без винятку, деякі педагоги впадають в іншу крайність, намагаючись створити для дітей або християнський рай на землі, де всі ходять до церкви й виконують з радістю заповіді Божі, або ж усі комп'ютеризувалися, зайшли в Інтернет і там переживають духовне й душевне щастя» [91, с. 115]. Дослідниця протиставляє дві ідеї морально-світоглядного становлення особистості – релігійно-християнську та технократично-комп'ютеризовану, а також застерігає проти остаточного визначення довготривалих моральних орієнтирів.

Проблема виховання морально-ціннісних орієнтацій у контексті становлення громадянина-патріота піднімалась К. Черною та І. Бехом, які у своїй концепції орієнтуються на національне відродження, традиційні цінності українського народу, що б відповідали інтересам людини і суспільства, згуртовували, а не протиставляли представників різних регіонів, опиралась би на менталітет українського народу, мобілізували на нові здобутки, сприймались би різними віковими групами і владою,

були б конструктивним інструментом у міжнародних відносинах, були б реальними і перспективними. Учені переконані, що «моральність виступає регулятором поведінки людей є гарантом шанобливого ставлення до культурної спадщини усіх народів і націй» [4, с. 81] та визначають провідну тенденцію сучасного виховання, якою є ціннісне ставлення особистості до свого народу, Батьківщини, держави, нації.

Внаслідок різного тлумачення такого багатогранного поняття як «морально-світоглядні орієнтації» існують різні підходи у визначенні його структури, найважливіших компонентів, характеристики їхніх взаємозв'язків та взаємодії, що пояснюється різними дослідницькими завданнями та науковими підходами. Розглядаючи морально-світоглядні орієнтації, Н. Пташнік визначає їх структуру: мотиваційно-ціннісний компонент (рівень сформованості установок, мотивів, прагнень, цілей, інтересів), когнітивний компонент (сукупність знань і уявлень про систему ціннісних еталонів особистості), поведінково-діяльнісний (матеріалізація знань та ціннісних ставлень у поведінкових програмах) [1, с. 124].

Серед структурних компонентів морально-світоглядних орієнтацій М.Заброцький виділяє змістовно-сміслові, емоційно-сміслові, комунікативно-рефлексивні, організаційно-поведінкові, які дозволяють розкрити основне поняття як «систему потреб і інтересів особистості, спрямованої на конкретний аспект соціальних цінностей, що зумовлений процесом соціального розвитку, способами діяльності, життєвого стилю, поведінки...» [28, с. 91].

З точки зору Л. Лохвицької, доцільними є когнітивний, емоційно-вольовий і практично-діяльнісний компоненти морально-світоглядних орієнтацій, які відповідають проявам цінностей-якостей. «Зокрема, це якості, що визначають змістовний компонент орієнтації (доброзичливість, чуйність, доброта); різні форми вираження орієнтацій (благородство, толерантність, тактовність, делікатність); ставлення до себе (самоповага); до світу (непрагматичний вектор спрямування, позитивна емоційна оцінка);

до інших людей (повага до гідності, визнання права на життя і щастя кожної особистості)» [50, с. 197].

Таким чином, узагальнення виділених структурних компонентів, дає змогу виявити основні підходи, що відображають розуміння сутності самого поняття, специфіку виховання морально-світоглядних орієнтацій дітей різних вікових категорій. Розроблена структура морально-світоглядних орієнтацій особистості, яка містять наступні компоненти: когнітивний, емоційний, діяльнісний.

Когнітивний компонент морально-світоглядних орієнтацій студентів характеризується повнотою обізнаності, суджень, уявлень про морально-ціннісні орієнтації, найважливіші моральні цінності, освоєння теоретичних і практичних знань щодо дотримання правил поведінки. Наявність знань про морально-світоглядні орієнтації є важливим чинником особистісного розвитку. «Однак, як свідчить практика, студенти не завжди керуються у своїй поведінці знаннями, якщо вони не стали їхніми переконаннями» [58, с. 82], що актуалізує звернення до їхнього морального і життєвого досвіду, який би підтверджував необхідність морально-світоглядних орієнтацій у житті особистості.

Це положення знаходить підтвердження у роботі Л. Хоружої «Етична компетентність майбутнього вчителя початкових класів: теорія і практика», де звертається увага на формування інтенціонального досвіду у межах когнітивного компоненту, який вона розуміє як «сприймання та усвідомлення етичних знань, принципів, вимог, що є засадами педагогічної професії. Саме розвиток інтенціонального досвіду майбутнього педагога, сприяє узгодженню професійного і особистісного «Я» вчителя через прийняття певної системи етичних цінностей» [94, с. 99].

Емоційний компонент визначає інтерес та позитивне ставлення студентів до морально-світоглядних орієнтацій, потребу у їх інтеріоризації та розвитку власних морально-світоглядних орієнтацій, бажання послуговуватися ними у житті, а також формування відповідних моральних

емоцій та почуттів та здатність до моральної регуляції. На роль емоцій у моральному вихованні студентів звертав увагу С.Рубінштейн, котрий вважав, що позитивні емоції і переживання перетворюються на спонуки до морального вчинку, впливають на формування моральних потреб і почуттів особистості, перетворюючись зрештою на стійкі моральні риси [78, с. 262]. Виховання морально-світоглядних орієнтацій у студентів потребує формування стійкої мотивації до особистісного розвитку.

Поведінковий компонент включає оцінку студентами власних емоцій, почуттів, а також сформованість навичок самоконтролю, моральних ставлень до себе, до оточуючих, до Батьківщини, готовності до моральної поведінки, здатність до морального вибору і морального вчинення, а також навички міжособистісної комунікації та дотримання моральних принципів і моральних правил поведінки. Поведінковий компонент пов'язаний з моральним вчинком особистості та має внутрішньо-психічний або етичний і зовнішній прояв, що відображає її моральну позицію. «Вчинок у його повноцінному вираженні завжди буде водночас і акцією духовного розвитку індивіда й творчістю моральних цінностей» [99, с. 26]. Поведінковий компонент включає також і роботу над собою, прагнення студентів до моральних взірців, які є основою їхніх морально-світоглядних орієнтацій.

Відтак, морально-світоглядне становлення постає динамічною системою, компоненти якої є взаємопов'язаними та взаємодоповнювальними. Такими компонентами є когнітивний (судження, уявлення, знання), емоційний (цінності, мотиви, почуття) та поведінковий (уміння, навички, поведінка).

Здійснений огляд наукових підходів до визначення змісту поняття «морально-світоглядне становлення особистості» дає підстави для висновку про те, що дослідження морально-світоглядного становлення особистості охоплюють такі основні сфери: моральна свідомість і самосвідомість (моральна рефлексія, моральна саморегуляція, моральна

мотивація, моральні якості особистості); моральна поведінка (моральний вчинок, моральний вибір, моральний досвід); моральні цінності (ціннісні орієнтації, внутрішні моральні інстанції); моральні почуття та переживання; моральні знання (уявлення і судження про моральні норми, моральна обізнаність), моральні переконання. Аналіз наукових досліджень дозволив визначити морально-світоглядне становлення як процес залучення особистості до системи цінностей, формування у неї здатності керуватися моральними переконаннями, підпорядковувати вчинки вищим суспільним нормам і принципам. Спонукальним мотивом морально-світоглядного становлення на різних етапах виступає прагнення особистості до врівноваження суперечностей між внутрішніми позиціями, принципами, переконаннями, совістю та зовнішніми чинниками (моральними нормами суспільства, референтної групи).

1.2 Освітній простір як інтегрований чинник впливу на морально-світоглядне становлення особистості.

На сучасному етапі розвитку освіти актуальним є питання дослідження освітнього простору. Загалом освітній простір розглядається як педагогічний феномен, що передбачає контакт людини із оточуючим освітнім середовищем. Освітній простір можна назвати структурованою системою педагогічних факторів й умов їх освоєння окремою особистістю в процесі її розвитку та становлення.

Сьогодні актуалізуються нові аспекти важливості освітнього процесу для розвитку особистості та соціуму, адже в «умовах швидкозмінного світу освіта реально стає продуктивною силою й гарантом національної безпеки держави, оскільки соціально-економічний розвиток суспільства все більше залежний від знань та освіченості кожного громадянина» [6, с. 25].

Глибинні й динамічні зміни суспільного буття, що відбуваються в сучасному світі, глобалізація та тотальна інформатизація ставлять нові вимоги до освіти, яка не може більше залишатися тільки «транслятором» накопичених людством знань від покоління до покоління. Сьогодні все більшої значущості набувають особистісні аспекти освіти, пов'язані з тим, наскільки враховані нові соціально-психологічні умови існування людини, чи вона сприяє «входженню» у світ, що швидко змінюється, формуванню адекватних сучасним тенденціям розвитку суспільства цінностей і світоглядних уявлень, освоєнню необхідних умінь і способів діяльності, що дозволяють знайти своє місце в житті, реалізувати свої можливості і здібності. Тобто «освіта все більш набуває характеру педагогічно організованої соціалізації, здійснюваної в інтересах особистості і суспільства, а її результат – це не лише накопичена когнітивна система та діяльнісні характеристики особистості, це й моральні цінності» [23, с. 49].

Більшість науковців поняття «освітній простір» вважають певною територією у галузі освіти, в рамках якої здійснюється нормована освітня діяльність; єдністю, цілісним утворенням у галузі освіти, яке має свої межі

– світовий або європейський освітній простір, освітній простір регіону, тощо [17]. У наукових роботах осмислюються як особливі педагогічні явища регіональний освітній простір, освітній простір міста, нарешті, освітній простір особистості [22].

Усі існуючі визначення поняття «освітній простір» не в змозі представити багатомірність можливих проявів взаємодії особи та навколишньої дійсності. Повнішим та сучаснішим, що концентрує у собі сутнісні ознаки цього феномена, на думку О. Леонової, є визначення освітнього простору як «педагогічної реальності, яка заявляє про себе співбуттям Людини і Світу через освіту, являє собою баланс культурного і цивілізаційного, виражаючи його через знаковість освітнього середовища» [48, с. 39].

Слід зауважити, що у зв'язку з тим, що у освітньому просторі реалізують себе зв'язки між людьми і оточуючим світом поняття «освітній простір» можна назвати багаторівневим соціокультурним сегментом, що створюють потенційні можливості для розвитку особистості.

«Умовно освітній простір можна розділити на макро-, мезо- і мікрорівні. На макрорівні – це єдиний світовий (глобальний) освітній простір. Його необхідність пояснюється тенденціями розвитку сучасної освіти в світі – глобалізацією, що визначає єдиний ринок праці й освітніх послуг, та інформатизацією, що обґрунтовує існування єдиного інформаційного простору завдяки глобальній мережі Інтернет. На мезорівні – це може бути освітній простір країни, регіону, міста, освітньої установи. Його організація зумовлена такими світовими тенденціями в освіті, як «гуманізація та індивідуалізація, які визначають загальнодоступність освіти і свободу вибору освітньої установи, освітніх програм»» [54, с. 113]. На мікрорівні – це освітній простір особистості.

Освітній простір закладу освіти є мезорівнем освітнього простору. Це цілісний багатофункціональний комплекс можливостей освітньої установи,

що породжує безліч відносин і зв'язків, спрямованих на задоволення особистісних та професійних потреб майбутніх фахівців.

Вчені, визначаючи ефективність освітнього середовища для морально-світоглядного становлення особистості, послуговуються показниками, які інтегрально визначають якість роботи закладу освіти, рівень функціонування освітньої системи. Так, А. Каташов виділяє наступні параметри:

1) результативність діяльності закладу освіти (рівені знань і загально-культурного розвитку здобувачів освіти; ступінь заохочувального вигляду вищого навчального закладу і послуг, які він надає; взаємодія і співпраця з іншим вузами; освоєння і опрацювання нових методик і технологій)

2) комфортність (естетичність простору, санітарно-гігієнічні, матеріально-технічні умови; фізіологічне обґрунтування графіка роботи; наявність ситуації вибору змісту, форми освіти; соціально-психологічний мікроклімат);

3) забезпеченість освітньої діяльності (новітнє навчальне обладнання, рівень нормативно-правового й організаційно-функціонального забезпечення; якість кадрового потенціалу; рівень і характер управлінської діяльності) [35, с. 15].

Аналізуючи літературні джерела, можна зробити висновок, що освітній простір вищого навчального закладу визначається не стільки за матеріально-фізичними параметрами, скільки суб'єктивною формою сприйняття, сукупністю різного рівня та типу відносин, спрямованих у нашому випадку на морально-світоглядне становлення особистості. Доцільно виділити наступні характерні ознаки цілісного освітнього простору.

Таким чином, освітній простір трактується як багаторівнева система, яка запрограмована як по горизонталі, відображаючи складність взаємовідносин її суб'єктів, так і по вертикалі, визначаючи динаміку його

розвитку в контексті морального і світоглядного розвитку особистості. в довгостроковій і короткостроковій перспективі.

«Більш чітко і рельєфно сутність освітнього простору визначає його структурна організація, яка у базових позиціях повторює всі його рівні та типи (освітній простір держави, регіону, навчального закладу). В. Кухаренко і окреслює освітнє середовище як комплекс взаємозалежних компонентів: суб'єктно-ресурсного, матеріально-технічного та ідейно-технологічного. Суб'єктно-ресурсний компонент визначає суб'єкти освітнього середовища та умови здійснення їх суб'єкт-суб'єктної взаємодії. Матеріально-технічний відповідає за забезпеченість і працювання освітнього середовища приладами, обладнанням. Ідейно-технологічний компонент визначає нормативні методики, технології та засоби досягнення прогнозованих результатів у навчанні»[45].

Процес морально-світоглядного становлення особистості в освітньому просторі вищого навчального закладу проектується в динаміці розвитку, тобто суб'єкти освітньої системи повинні розуміти його логіку, адекватність управління, а також, який рівень сформованості освітнього середовища фіксується на даний момент, які його головні надбання, сильні сторони, вади, яким буде поетапний шлях переходу до стандартів вищого рівня, що для цього необхідно і як буде діагностуватися процес (управлінська складова).

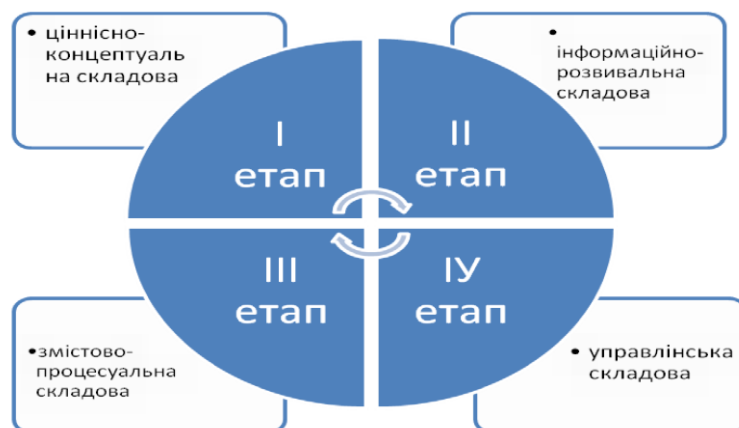

Рис. 1.1. Структура освітнього простору в контексті морально-світоглядного становлення особистості [49]

Оскільки ми у своєму дослідженні акцентуємо основну увагу на організаційній складовій цілісного освітнього простору, то нас однаковою мірою цікавить проблема забезпечення його ефективного функціонування (у статичному зрізі), а також проблема перспективного розвитку та удосконалення за головними показниками якості (динамічний аспект морально-світоглядного становлення особистості). Тому, з'ясувавши сутність освітнього простору закладу освіти, у можна визначити чинники морально-світоглядного становлення особистості.

Слід визнати, що у суспільстві на сьогодні часто немає єдиної думки щодо умовного переліку та узгодженого змісту моральних цінностей, які мають поб'єднувати суспільство, у зв'язку з чим трапляються випадки перекручування та маніпуляції категоріями патріотизму, гідності, верховенства права чи свободи. Відтак, «культурна зміна потребує глибшого розуміння контексту: яким ціннісним середовищем є зараз, які цінності несуть педагогічний колектив, які цінності лежать в основі актуальних шкільних правил та організаційної культури... Водночас у процесі впровадження ціннісних змін у закладі освіти ми вбачаємо загрозу «механізації», коли замість того, щоб ретранслювати і закріплювати цінності як норма взаємодій, про них будуть лише розказувати... У комунікації та впровадженні ціннісної зміни потрібно більш акцентовано змістити фокус із виховання/формування цінностей на врахування ціннісних принципів у формуванні освітнього простору та взаємодій, та детально їх описати» [71, с. 99].

Завдання морально-світоглядного становлення особистості в освітньому просторі ускладнюється тим, що освітній процес відрізняється своїми часовими вимірами, безперервністю, відповідальністю та витонченістю. Процес, що не обмежується закладами освіти, а охоплює практично усю реальність особистості. Тому моральні цінності і орієнтири в освіті мають бути не просто добіркою хороших та достойних правил життєдіяльності у суспільстві, а наочним набором внутрішніх щоденних

принципів, які допоможуть у дорослому житті не лише обрати професію, знайти своє покликання, але й реалізувати свій творчий, креативний потенціал, стати гідним громадянином, сім'янином тощо.

Важливо, щоб кожен учасник освітнього процесу, і здобувач освіти зокрема, усвідомлював, що «цінності – це не є щось апіорі правильне, якась ідеальна складова, неприкладна у житті» [88, с. 17].

Отже, для гармонійного розвитку безпосередньо необхідно, щоб партнерські взаємини між усіма суб'єктами навчального процесу були спрямовані на відкрите, пряме та щире спілкування, сповнене утвердження морально-етичних (гідність, рівність, турбота, справедливість, толерантність і культурне різноманіття, чесність, довіра), соціально-правових (верховенство права, екологічно-етична цінність, соціальна відповідальність) та особистісно зорієнтованих цінностей (лідерство, самореалізація, свобода).

1.3 Психолого-педагогічні особливості морально-світоглядного становлення особистості в освітньому просторі

Необхідність належного забезпечення морально-світоглядного становлення підростаючого покоління відзначається у вітчизняних нормативних документах. Зокрема, у Законі України «Про освіту» підкреслюється, що «освіта – основа духовного, соціального, економічного, культурного розвитку суспільства і держави», йдеться про те, що «метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, розвиток талантів, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня, забезпечення економіки кваліфікованими фахівцями» [30].

Таким чином у законодавчій базі розписано чимало положень, за умов реалізації яких на практиці забезпечували б процес морально-світоглядного становлення молоді. Однак, дані статистик свідчать про зворотні процеси, які характеризуються падінням моральних норм у соціумі, ціннісною дезорієнтацією молоді [6]. Будь-які суспільні чи виховні програми будуть суто декларативними, якщо в закладах освіти не створити умови, сприятливі для морально-світоглядного становлення молоді.

З метою вивчення психолого-педагогічних особливостей морально-світоглядного становлення особистості в освітньому просторі вищого навчального закладу слід враховувати, що розвиток особистості, як змістова зміна основних її психологічних характеристик, відбувається упродовж усього життя людини. Генеза морально-світоглядного становлення особистості невід'ємна від загального її розвитку та характеризується специфічними особливостями на кожному віковому етапі. Вікова категорія студентів, особливості морально-світоглядного

становлення яких є предметом нашого дослідження, охоплює період від 17 до 20 років, що припадає на старший підлітковий та юнацький вік.

Американський психолог Ф. Райс підлітковий і юнацький вік не розділяє. Беручи до уваги його праці, можна зауважити, що терміни «підлітковий», «юнацький» вживаються як синоніми. Ф. Райс запропонував розрізняти такі підліткові періоди: молодший (від 11 до 14 років); середній (від 15 до 17 років); старший (від 17 років). Однак, він наголошував на відмінностях між молодшими та старшими підлітками: «Існує величезна різниця між невпевненим, незграбним 12-річним учнем середньої школи і дорослим 20-річним студентом-другокурсником»[15, с. 115]. Також психологом було застосована термінологія «середній і старший підлітковий період». Ним від окреслював період життя «молодший та старший юнацький вік». При цьому, науковець підкреслив, що до категорії старших підлітків відносяться лише ті 18-ти і 20-річні хлопці та дівчата, які є фізично, емоційно, соціально зрілими, у той час коли молодші підлітки ще мають рости, щоб досягти цього рівня розвитку.

«Дослідник проблем вікової психології Х. Ремшмідт для позначення періоду життя від 12-14 до 25 років використав широке поняття «вік дорослішання», зазначаючи при цьому, що багато авторів «ототожнюють дану вікову групу з юнацтвом чи молодим поколінням»[15, с. 261]. Отже, можна зробити висновки, що ці поняття переплітаються і окреслюють один і той самий період життя особистості.

У вітчизняній психології, також використовували термін «період дорослішання», але окреслювали період від 11 років до 21, він охоплював підлітковий вік. В рамках нашої роботи ми будемо розглядати специфіку морально-світоглядного становлення особистості юнацького віку та періоду дорослішання в юнацькій фазі (16-19 років). Адже цей період є надзвичайно важливим у формуванні особистості, а саме морально свідомої особистості.

Окремі аспекти психологічних особливостей морально-світоглядного становлення особистості юнацького віку презентовані у дослідженнях зарубіжних (Е. Шпрангер, Л. Кольберг, І. Кон, Ф. Райс, Х. Ремшмідт, В. Хоффман, Д. Фельдшейн, В.С. Мухіна) і вітчизняних (М. Боришевський, І. Булах, С. Максименко, М. Савчин та ін.) науковців.

«На думку німецького філософа і психолога Е. Шпрангера, юнацький вік – це передусім стадія духовного розвитку і морально-світоглядного становлення особистості, коли через пізнання себе, засвоєння й інтеріоризацію моральних цінностей, розвиток адекватних уявлень про кохання та відповідальні стосунки між чоловіком і жінкою, засновані на духовній близькості, юнаки і дівчата набувають здатності сприймати одухотворену красу. Поступово, в міру досягнення особистісної зрілості, їм відкривається розуміння «ідеалу в чистому духовному образі»: справжніх цінностей, естетичного світосприйняття, добра, краси, істини. Становлення морально-ціннісних орієнтацій відбувається паралельно з розвитком рефлексії, самопізнанням, усвідомленням власної індивідуальності і її властивостей, відкриттям «Я» і, як наслідок, здатністю до побудови усвідомленого життєвого плану»[15, с. 289]. Отже, виходячи з його думки, можна зробити такі висновки, що підлітковий вік, це період, під час якого особистість розвивається духовно, у неї формуються моральні якості. Також у цей період відбувається перші прояви розуміння стосунків між жінкою і чоловіком, формується бачення адекватного ставлення до жіночої статі.

Однак більшість учених (І. Кон, Г. Слепухіна, І. Булах, Р. Павелков, Л.Лохвицька та ін.) погодяться, що експериментально виправдані дослідження морально-ідеологічного формування зростаючої особистості походять від праць Дж. Піаже та Л. Колберга. Наукові позиції цих вчених об'єднує спільна ідея розуміння морально-ідеологічного формування особистості у зрілому віці як цілісного, динамічного, когнітивно

обумовленого процесу, що визначається зовні взаємодією з нормативними екологічними та соціальними впливами.

М. Хоффман вважав, що активізація морально-світоглядного становлення особистості припадає саме на підлітково-юнацький вік, коли відбувається побудова та переоцінка системи цінностей, «з'являється здатність подивитись на світ «іншими очима» і побудувати власну систему цінностей, яка відмінна від батьківської» [32, с. 53]. Г. Крайг вважала, що особистість періоду дорослішання орієнтована на отримання альтернативного соціального досвіду та формування власної морально-ціннісної системи на основі осмислення моральних цінностей оточуючих, насамперед, однолітків [41]. Отже, можна зробити висновок, що світогляд людини міняється з віком. Чим старша людина, тим її бачення світу стійкіше і моральні звички і принципи укорінюються і залишаються на майбутнє. Звичайно, значну частку буде складати простір у якому розвивається особистість, оточення. Воно має доброзичливо впливати на внутрішній світ людини, для позитивного формування етичних уявлень і моральних цінностей.

Вказані наукові погляди зарубіжних та вітчизняних вчених дозволяють зробити висновок про те, що морально-світоглядне становлення особистості юнацького віку є однією з провідних умов досягнення Его-ідентичності та утворення моральної свідомості. Основними компонентами морально-світоглядного становлення особистості, за висловом І. Булах, є категорії добра, зла, обов'язку, відповідальності, справедливості; розуміння сенсу життя, щастя; моральна самосвідомість. «В надрах моральної свідомості та моралі» зароджується моральна самосвідомість, котра на думку автора, «... являє собою специфічну форму моральної свідомості, предметом якої виступає вона сама, а також особистість як її носій» [9, с. 129].

Виявлено, що морально-світоглядного становлення особистості юнацького віку як моральне усвідомлення свого «Я» (власних моральних

норм, оцінок, уявлень, понять, принципів, ідеалів) визначає спрямованість її моральної поведінки. М. Боришевський підкреслював, що одиницею моральної поведінки є моральний вчинок, який базується на моральних переконаннях, мотивах, цінностях: «Формування моральних переконань в юнацькому віці зумовлюється також глибоким усвідомленням особою нерозривного зв'язку між моральною цінністю вчинку і його мотивом» [12, с. 21].

На думку Р. Павелківа, моральним можна вважати лише вчинок, який базується на основі знань моральної норми і свідомого ставлення до неї, та прийняття рішення на основі власної відповідальності [69]. М. Савчин, визначаючи поняття морально-світоглядного становлення особистості, також підкреслював роль свідомого ставлення до моральних знань, цінностей, осмисленого морального вчинку. Згідно його визначення, моральна поведінка – це специфічний вид людської активності, який мотивується виключно моральними імперативами, визначальною її суттю є безумовне і жертвне творення блага для іншого, глибоке осмислення його переживання, а головною одиницею, «клітинкою» моральної поведінки (діяльності) виступає моральний вчинок [81]. Отже, можемо стверджувати, що у моральній поведінці відображаються зміст моральної свідомості та самосвідомості особистості.

Разом з тим, науковці (П. Якобсон, Л. Божович, І. Бех, Р. Павелків та ін.) акцентують увагу на тому, що морально-світоглядне становлення особистості не є апіорі показником автономної моралі особистості (за Л. Кольбергом) чи її моральності, як складної особистісної здатності людини керуватися загальноприйнятими моральними нормативами. Так, С. Харченко аналізує позицію П. Якобсона, згідно якої, внутрішнім рушієм морально-світоглядного становлення особистості, що ґрунтується на засадах автономної моралі, є моральні почуття, які відображають переживання людиною стійкого ставлення до себе і оточуючих,

обумовленого не тільки зовнішніми соціальними обмеженнями, а й внутрішніми моральними нормами і переконаннями [93, с. 94].

В моральних почуттях та переживаннях для юнаків і дівчат відкривається моральне усвідомлення себе, їх морально-світоглядне становлення. Останнє є важливим компонентом моральної самосвідомості, «своєрідним мірилом особистісного засвоєння, осмислення і використання концентрованої в моральних нормах системи загальнолюдських та особистісних цінностей» (М. Яновська)[100]. Морально-світоглядне становлення особистості юнацького віку передбачає накопичення досвіду специфічних моральних переживань. В основі переживання моральних почуттів лежить уявлення молодій людині про співвіднесення власних інтересів з інтересами оточуючих та її ставлення до власних вчинків у процесі соціальної взаємодії. В цій ситуації юна особистість постає перед проблемою морального вибору, в здійсненні якого важливу роль на думку ряду вчених (І. Бех, І. Булах, Р. Павелків та ін.) відіграє моральна рефлексія. В розумінні І. Беха саме моральна рефлексія стимулює моральні сумніви, боротьбу мотивів в ситуації морального вибору та обґрунтування власного морального вчинку [4].

Моральна рефлексія присутня у цілому процесі морально-світоглядного становлення особистості, як вважає Р. Павелків «дає можливість глибокого аналізу ситуації спілкування, обґрунтування мотивації вчинків партнерів, встановлення та регулювання однакових моральних вимог щодо себе та партнера» [69, с. 26]. Тобто, моральна рефлексія відкриває шлях не лише до розуміння мотивів поведінки (своєї та інших людей), а й є необхідним компонентом її самоконтролю та саморегуляції. Рефлексуючи на власні вчинки і реакції на них оточуючих, оцінюючи їх через призму суспільних моральних нормативів та особистих моральних переконань, особистість навчається регулювати, корегувати, контролювати свою поведінку. Як результат – завдяки реакціям оточуючих та моральній саморефлексії молода людина приходить до висновку про

адекватність, ефективність, конструктивність, моральність своїх вчинків і приймає рішення про їх закріплення у поведінці чи неприйняття. Що у свою чергу, підтверджує або заперечує сформовані моральні знання, цінності.

Логіка дослідження процесу морально-світоглядного становлення особистості в освітньому просторі вимагає виокремлення його структурних компонентів. «Спроби структуризувати цей процес знаходимо у працях С. Харченка, Р. Павелківа та ін. С. Харченко у морально-світоглядному становленні особистості виокремив такі компоненти:

- 1) усвідомлення людиною зв'язку із соціумом, необхідності погодження власної поведінки з інтересами соціуму, готовності прийняти соціальні вимоги;
- 2) ознайомлення людини з моральними ідеалами та нормами соціуму, розуміння їх правомірності і доцільності;
- 3) перетворення знань у моральні переконання;
- 4) формування стійких моральних почуттів (совісті, обов'язку, гідності та інших) і моральних якостей (чесності, принциповості, сміливості та інших);
- 5) засвоєння зовнішньої культури поведінки як одного з головних проявів поваги до інших людей;
- 6) формування необхідних соціуму моральних звичок» [93].

Р. Павелків до структури морально-світоглядного становлення особистості включив такі складові:

- 1) моральні почуття і переконання; (важливу роль відіграють почуття і переконання, адже іменно вони формують позитивні цінності у розвитку особистості).
- 2) моральна поведінка; (це один із важливих компонентів складової, адже поведінка залежить від ставлення до навколишнього світу і навпаки).
- 3) моральні еталони; (у підлітковому віці часто з'являються еталони наслідування, це відображається у поведінці особистості, у спілкуванні,

вчинках. Тому валике значення має, наскільки позитивний цей персонаж і які цінності він може передати особистості).

4) моральна свідомість і самосвідомість;

5) моральні цінності;

6) моральні орієнтації [69].

Питання структури морально-світоглядного становлення особистості юнацького віку на сьогодні залишається відкритим. На наш погляд, вихід на визначення структурних компонентів морально-світоглядного становлення особистості юнацького віку логічний через характеристику його етапів. Проведений аналіз досліджуваної проблеми дає підстави для виокремлення основних етапів морально-світоглядного становлення особистості юнацького віку, в яких розкриваються його специфічні особливості:

1. Етап засвоєння моральних знань і зразків. Цей етап включає в себе два хатери: стихійний, це результат наслідування та цілеспрямований, через навички і вміння навчання і виховання. Цьому етапі розвиваються і формуються норми моралі, правила і принципи, які згодом закріпляться у свідомості; відбувається вибір моральних ідеалів, наслідування кумирів (як втілення цих ідеалів) та демонстрованих ними зразків моральної/аморальної поведінки.

2. Етап моделювання морально-ціннісної мотивації. На цьому етапі юнаки і дівчата приміряють різні зразки моральної/аморальної поведінки, компілюючи їх та, інтегруючи у своє життя. Завдяки моральній рефлексії і моральній самооцінці відбувається аналіз результатів наслідування тих чи інших моральних зразків, відбір цінностей, переконань, установок, принципів, ідеалів, їх інтеграція в «Я»-моральне і закріплення в моральній самосвідомості.

3. Етап реалізації моральної поведінки. Він характеризується втіленням моральних зразків і морально-ціннісної мотивації в реальних вчинках та поведінці юнака чи дівчини. Спираючись на наукові позиції Л. Божович,

Л. Виготського, Л. Рубінштейна, моральний вчинок розглядаємо як складову і одиницю аналізу моральної поведінки [15; 18; 78]. Моральні вчинки та моральна поведінка можуть бути мотивовані як внутрішніми особистісними моральними цінностями (автономна мораль), так і зовнішніми нормативними регуляторами (конвенційна мораль). У випадку, коли моральний вчинок приносить емоційне задоволення та сприяє розв'язанню життєвої задачі – моральні зразки і внутрішня морально-ціннісна мотивація закріплюються у моральній самосвідомості.

Таким чином, морально-світоглядне становлення особистості юнацького віку є системним внутрішньо-інтегрованим процесом. Беручи до уваги, наукові дослідження, які згадані вище можна виокремити компоненти, які впливають на світоглядне становлення студентів:

1) пізнавальний компонент (береться до уваги, наскільки особистість володіє, осмислює, сутність моральності. Чи глибоко замислюється у загальнолюдські моральні норми, сформовані правила і закони. Важливим, також є особистісні погляди на моральні і аморальні явища);

2) мотиваційний компонент (береться до уваги, ствлення особистості з емоційної сторони до рис, якостей людей з навколишнього світу. Також прийняття таких морально-етичних якостей як: гідність, толерантність, ввічливість, порядність, стримність, скромність, чесність, добро, совісність. Відношенням до близьких людей і себе;

3) поведінковий компонент (Один із найважливіших компонентів, адже він дає можливість особистості проаналізувати свої дії і вчинки. Цей компонент дозволяє вводити у свою поведінку правила і цілі моральності і оцінювати наслідки. Також, оприділитичи чи присутнє задоволення після здійсненого вчинку чи навпаки емоції негативні. Результат такого морального вибору залежить і від зовнішніх макро- та мікросоціальних чинників, і від внутрішніх психологічних умов. Однак, очевидним є те, що моральний розвиток особистості неможливий поза межами діяльності.

Теоретичний аналіз проблеми морально-світоглядного становлення особистості юнацького віку в освітньому просторі закладу освіти дає можливість визначити такі його особливості: системність (кожний психічний процес, явище чи стан людини розглядаються як система; інтегрованість (передбачає інтеграцію різних сфер особистості: когнітивної, мотиваційної, поведінкової); діяльнісна обумовленість (внутрішні моральні знання, переконання, цінності екстеріоризуються у зовнішні дії, вчинки, поведінку, діяльність); детермінованість (відбувається під впливом біологічних, макро- і мікросоціальних, педагогічних чинників); вікова обумовленість (моральний розвиток юнаків і дівчат пов'язаний з такими віковими особливостями їх загального психічного розвитку, як: перехід від дитинства до дорослості, формування світогляду, духовні і смисложиттєві пошуки, досягнення Его-ідентичності, відкриття внутрішнього Я, формування цілісної Я-концепції, розвиток моральної свідомості та самосвідомості).

Вирішення цих питань залежить від здатності викладачів і адміністрації вищого навчального закладу створити необхідні умови для впровадження наукової організації праці, і виховних процесів. Особливо важливим на нашу думку є також моральний рівень самих викладачів та студентів, як майбутніх педагогів. Педагог для того, щоб привити цінності студентам, повинен найперше бути сам носієм цих цінностей, постійно показувати їх на прикладі. Повинен прагнути до самовдосконалення, володіти активною громадянською позицією, патріотизмом.

Найбільш типовим є визначення педагогічних умов як зовнішніх чинників, передумов забезпечення функціонування педагогічних систем, явищ, процесів, перспектив їх розвитку. Педагогічні умови мають спонукальний вплив, вони або прискорюють, або гальмують розвиток педагогічних явищ, систем, процесів. Відповідно до конкретних предметів дослідження педагогічних явищ, процесів, систем маємо різні підходи науковців щодо дефініції «педагогічна умова».

Солідаризуємося з позицією дослідника А. Зимянського, який педагогічні умови визначає як взаємопов'язану сукупність внутрішніх параметрів та зовнішніх характеристик функціонування, яка забезпечує результативність освітнього процесу і відповідає критеріям оптимальності [32, с. 93].

Вважаємо, що оптимізація освітнього простору в контексті морально-світоглядного становлення особистості має забезпечуватиметься дотриманням низки педагогічних умов:

- 1) взаємодія складових освітнього простору спрямованих на морально-світоглядне становлення особистості;
- 2) забезпечення сприятливих умов для розгортання морально-світоглядного становлення особистості суб'єктів освітнього процесу;
- 3) забезпечення належної компетентності педагогів у процесах оптимізації освітнього простору освітнього закладу в контексті морально-світоглядного становлення особистості.

Важливою педагогічною умовою є також взаємодія усіх складових освітнього простору. Ця умова пов'язана з сутністю освітнього простору, що формується в умовах особистісного орієнтованої, компетентнісної освіти, навчальної діяльності, як її основи, і визначається як взаємодія суб'єктів, що реалізується на всіх рівнях її реалізації у контексті цільової, змістової, процесуальної, діагностичної складових.

В основі взаємодії усіх складових освітнього простору лежить Закон України «Про освіту» [30], який спрямовує організацію змісту діяльності закладів освіти на загальнолюдських цінностях та принципах науковості, полікультурності, світського характеру освіти, системності, інтегративності, єдності навчання і виховання на засадах гуманізму, демократії, громадянської свідомості, взаємоповаги між націями і народами в інтересах людини, родини, суспільства, держави. Закон орієнтує на застосування в освітньому процесі особистісно зорієнтованого і

компетентнісного підходів, що зумовлює чітке визначення результативної складової засвоєння змісту освіти.

До провідних соціальних передумов, які сприяють світоглядно-моральному розвитку молоді освітньому закладі науковці (І.Зверєва, С. Котловий, О. Кондратюк, С. Харченко) переважно відносять такі:

- У мікро- і макросоціальному середовищі присутні морально-етичні приклади;
- Активне заохочування студентів до студенського сомоврядування і соціальних проектів;
- Для морального зростання молоді систематична, цілеспрямована організація дозвілля та осередків відпочинку, не тільки у стінах навчального закладу, а й за межами;
- Постійна соціальна підтримка молоді і допомога соціалізуватись у сучасному світі;
- Повсякденне створення атмосфери доброзичливості, уваги, емпатійного прийняття, також забезпечення умов для задоволення духовних запитів, культурних інтересів[93].

Серед педагогічних передумов морально-світоглядного становлення молоді освітнього закладу фахівці (В. Борисов, С. Борисова, Л. Долинська, Г. Мурніна, Є. Стех), як правило, вказують:

- впровадження інноваційних педагогічних технологій виховання; модернізація змісту і психологізація (врахування індивідуально-психологічних особливостей студентів, застосування конструктивних прийомів психологічного впливу та ін.) процесу освіти; використання ефективних традиційних та інноваційних методів, засобів і форм морального виховання;
- Облаштування вищого навчального закладу культурними елементами інтер'єру, яке впливатиме на морально-світоглядні цінності;

- виховання у студентів власної життєвої позиції і моральних переконань з врахуванням етнокультурних особливостей та умов соціального середовища;
- створення інтегрованої, безперервної, комплексної системи морального виховання у закладах освіти, що характеризується єдністю цілей, завдань, форм та методів впливу на особистість. Так, Л. Долинська підкреслює роль особистісно орієнтованої системи навчання та виховання, яка сприяє створенню атмосфери підтримки, довіри, утвердження людської гідності в міжособистісному спілкуванні, взаємодії педагогів і вихованців [1, с. 78];
- взаємодія освітніх закладів з іншими установами, які займаються проблемами морального виховання молоді (волонтерськими спілками, благодійними фондами, громадськими молодіжними організаціями, органами виконавчої влади та місцевого самоуправління тощо) [95].

Серед психологічних передумов морально-світоглядного становлення молоді виділяють:

- моральні знання та переконання, які обумовлюють морально-світоглядне становлення юнаків і дівчат;
- моральна самооцінка особистості, ціннісне ставлення до себе та інших;
- моральний самоконтроль, моральна саморегуляція особистості [81].

У визначенні С. Гончаренка: «моральні переконання – це складні комплексні утворення, що включають у себе знання відповідних моральних норм і емоційне ставлення до них (до моральних категорій, норм, моральних вчинків і властивостей інших людей, власної моральної поведінки, різних ситуацій морального вибору)» [20]. І. Булах підкреслювала, що становлення моральних переконань особистості обумовлюються обсягом, усвідомленістю, стійкістю моральних знань [9]. Завдяки інтеріоризації, моральні знання переходять у моральні переконання як «потреби, що є не тільки джерелом активності особистості і визначення цілей, а і визначають засоби досягнення останніх» [9, с. 116].

Складний процес переходу моральних знань студентів у моральні переконання відбувається завдяки моральній рефлексії, яка, згідно позиції І. Беґа, «передбачає здатність індивіда усвідомлювати свої вчинки, передбачати їх результати з урахуванням власної позиції та позиції інших людей, здатність узгоджувати мету із засобами її досягнення» [4, с. 102]. Важливо, що моральна рефлексія дає можливість проаналізувати наявні моральні знання, співставити їх з власними інтересами, оцінити наслідки апробації моральних знань у своїй поведінці. На основі зроблених висновків формується емоційно-ціннісне ставлення до цих знань та їх перехід у моральні переконання, або ігнорування, заперечення. Умовою розгортання внутрішньої діяльності людини з трансформації суспільних моральних норм у власні суб'єктивні цінності, на думку І. Беґа, є її здібність до перетворення особистісної культури на предмет власної діяльності і критики.

«Необхідною психологічною передумовою морально-світоглядного становлення молоді є ціннісне ставлення до інших, яке проявляється у визнанні значущості, неповторності, поваги до потреб та особистого простору оточуючих людей. Ціннісне ставлення до інших є підґрунтям здатності вибудовувати конструктивні взаємини, керуючись нормами етики та моралі. Нашому розумінню сутності ціннісного ставлення до інших близька позиція Е. Помиткіна про моральне ставлення до іншого як ставлення взаємодопомоги, взаємоповаги, взаємної вимогливості, що являють собою своєрідний «сплав етичних знань, моральних почуттів, морального досвіду і практичної дії, які стійко виявляються у життєвих ситуаціях, в усіх сферах життя членів колективу» [73, с. 54]. Одже, виходячи із вище сказаного, можна зробити висновок, що важливим аспектом у формуванні адекватного морально-світоглядного становлення є те, як особистість вміє поводитись у соціумі, спілкуватись з зовнішнім світом і будувати стосунки з колегами, рідньою і друзями.

«Велику значущість на етапі формування моральної поведінки має саморегуляція, самоконтроль. На думку І. Булах, моральний самоконтроль відіграє роль психологічного засобу совісті особистості, як структурного елементу її моральної самосвідомості» [9]. «А. Зимянський зазначив, що «моральний самоконтроль проявляється, передусім, у здатності людини через вольове зусилля блокувати спонтанні імпульси і дії, які суперечать її моральним принципам»» [32, с. 38]. Моральний самоконтроль є необхідною умовою самоорганізації поведінки та життєдіяльності особистості. Процес морального самоконтролю молодих людей також заснований на зіставленні власного реального та ідеального морального образу «Я», взаємодії їхніх дій із засвоєних моральних скорочень, на основі яких робляться висновки про правильність / некоректність, моральність / аморальність поведінки.

Опрацювання літературних джерел з досліджуваної проблеми, аналіз виокремлених етапів та структурних компонентів морально-світоглядного становлення особистості юнацького віку в освітньому просторі, дає підстави розуміти його як складний динамічний процес осмисленого засвоєння зразків моральної поведінки, їх закріплення в моральній самосвідомості через інтеграцію в «Я»-моральне та вироблення моделей моральної поведінки.

Висновки до першого розділу

Морально-світоглядне становлення є складним процесом залучення особистості до системи цінностей, формування у неї здатності керуватися моральними переконаннями, підпорядковувати вчинки вищим суспільним нормам і принципам. Спонукальним мотивом морально-світоглядного становлення на різних етапах виступає прагнення особистості до врівноваження суперечностей між внутрішніми позиціями, принципами, переконаннями, совістю та зовнішніми чинниками (моральними нормами суспільства, референтної групи).

Освітній простір навчального закладу являє собою складне багатогранне утворення, що охоплює сукупність зовнішніх умов, в яких протікає освітній процес, здійснюється освітня діяльність, забезпечуються активні освітні процеси і взаємини. Спеціально організоване освітнє середовище з її структурованою системою соціально-педагогічних чинників і умов - це простір для формування і розвитку особистості.

Оптимізація освітнього простору в контексті морально-світоглядного становлення особистості – є багатокомплексним процесом, головними складовими якого є правильний вибір мети і завдань, вивчення і глибокий аналіз досягнутого рівня освітньої роботи, система раціонального планування, вибір оптимальних шляхів для підвищення рівня освіти, навчання і виховання.

Зазначимо, що процес моральної саморегуляції і самоконтролю в молоді обумовлюється рівнем сенситивності особистості до ситуації морального вибору. Останній часто передбачає боротьбу мотивів між особистими інтересами та моральними нормами. Для особистості періоду дорослішання конструктивне розв'язання питання морального вибору є особливо актуальним, оскільки, від його результату може залежати збереження особистісної цілісності та рівноваги.

РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ МОРАЛЬНО-СВІТОГЛЯДНОГО СТАНОВЛЕННЯ МОЛОДІ

2.1. Методики експериментального дослідження

В ході емпіричного дослідження було висловлено припущення що освітній простір вищого навчального закладу позитивно впливає на морально-світоглядне становлення студентів та їх етичну готовність до майбутньої педагогічної діяльності.

Згідно з розробленими нами теоретичними положеннями щодо дослідження впливу освітнього простору вищого навчального закладу на особистість важливими складниками морально-світоглядного становлення є інформаційний, мотиваційний і поведінковий. Зважаючи на окреслені нами особливості морального розвитку особистості, ми визначили такі критерії морально-світоглядного становлення студентів: моральна обізнаність (інформаційний компонент); моральні переживання (мотиваційний компонент); моральний вчинок (поведінковий компонент).

Педагог має втілювати у себе такі етичні цінності, щоб бути прикладом:

- В першу чергу, розуміння і усвідомлення свої дій і гуманістичних цінностей, норм і принципів.
- Знання і усвідомлення сенсу моральної педагогіки, розвиток культурних поглядів та інтересів.
 - Аналіз власних дій і вчинків.
 - Виявлення у педагогічних ситуаціях суперечності і розбіжності. Також передбачення можливих результатів.
- Розрізняти потреби, емоції, почуття здобувачів освіти і знаходити вихід з можливими конфліктами.
- За допомогою етичних норм і правил спілкування, практикувати його з учасниками навчального процесу.

Ключовими в етичній компетентності на нашу думку є ціннісні орієнтації студента, рівень його моральної свідомості та його моральна мотивація.

У науковому дослідженні було використано теоретичні та емпіричні методи дослідження. З теоретичних методів дослідження було використано аналіз, синтез, порівняння, класифікація, систематизація, узагальнення даних психолого-педагогічної літератури.

З емпіричних методів дослідження в магістерській роботі було використано психодіагностичне тестування із застосуванням стандартизованих тестів-опитувальників та математико-статистичні методи.

В даному науковому дослідженні було використано наступні діагностичні методики: «Моє розуміння особистих якостей людини» І. Булах, «Як вчинити» (авт. Г. Слепухіна) і методику «Діагностика моральної мотивації» (авт. Г. Слепухіна).

Діагностична методика «Моє розуміння особистих якостей людини» І. Булах [9], дозволяє нам визначити рівень моральних якостей, орієнтацій та знання студентів. Мета методики – визначити орієнтаційний рівень особистості моральних якостей студентів, пропонуючи морально-етичні концепції для інтерпретації, які широко використовуються в житті. Визначити значущий і семантичний контекст моральних тверджень, на які спираються студенти.

Дослідження проводилось у три етапи:

1. Першом етап є роздача бланків респондентам і списком якостей, які є позитивними і негативними. Кожну із якостей потрібно осмислити, спираючись на власне розуміння цих понять. Усі дані підібрані з врахуванням віку.
2. Другим етапом є розміщення тих самих питань на бланку. Їх потрібно посортувати на групи: 1. З якою частотою їх використовують підлітки. 2.

Чи часто і як вони потрапляють у повсякденне життя і через які джерела інформації.

3. Третім етапом є роздача бланків на яких знову є ті самі поняття, але додається чотири варіанти відповідей з них три не правильні. Необхідно знайти відповідну відповідь до цього поняття. В кінці за допомогою дослідника уточнюється правильність вибору.

Для цього досліджуваним подається перший бланк, на основі якого вони роблять співставлення, відмічаючи у реєстраційному бланку правильність свого розуміння кожного поняття.

Інструкція 1: Дорогі друзі і колеги! Вам пропонується прийняти участь у науковому дослідженні, яке складається з трьох етапів. Всім відомо, що у повсякденному житті ми використовуємо важливі моральні поняття, які характеризують людину. І ми не задумуємось, який сенс увібрало в себе те чи інше поняття. Незважаючи на те, важливим є знання особистісних якостей людини.

Отже, до вашої уваги техніка самодослідження, яка покаже чи достатньо ви зорієнтовані у моральних якостях особистості. На бланку Вам представлені особистісні якості людини. Трохи подумайте (не вагайтеся і не сумнівайтеся) і запишіть, як Ви розумієте кожне поняття. Можна навіть наводити приклади, коли вони були зафіксовані у поведінці. Моральні поняття: чесність, людяність, егоїзм, благородство, заздрість, співчуття, зумілість, самолюбство, відповідальність, корисливість, зрадництво, совість, скупість.

Інструкція 2: На бланках, які вам роздали, ви бачите таблиці. У них вам потрібно поставити галочку (✓), біля цього пункту, який вам найбільше підходить. Примітка: В другій таблиці можна відмітити не більше 5 інформаційних каналів.

Інструкція 3: Ви отримали додаток «Зробіть правильний вибір!», в якому відповідно до кожного поняття підібрано чотири варіанти відповідей. Прочитайте їх уважно і запишіть у реєстраційному бланку

номер тієї відповіді, яку Ви вважаєте правильною. (Після закінчення вибору). Якщо всі закінчили вибір відповідей, то поряд, у другій колонці, проставимо варіанти правильних відповідей. Знайдіть, будь ласка, правильні відповіді на ті поняття, які Вами були невірно визначені, та уважно їх прочитайте.

Студенти отримали бланки з переліком позитивних і негативних якостей. До кожного поняття запропоновані 4 варіанти визначення, з яких потрібно обрати правильне. Правильність вибору уточнюється за допомогою дослідника. Для цього студентам подається перший бланк, на основі якого вони роблять співставлення, відмічаючи у реєстраційному бланку правильність свого розуміння кожного поняття. Кожна правильна відповідь – 1 бал. Відповідно найвищою оцінкою по шкалі за кількістю правильних відповідей – 13 балів.

З метою дослідження моральної мотивації студентів, ми застосували методику «Діагностика моральної мотивації» (авт. Г. Слепухіна) [10]. Методика включає запитання і до нього декілька варіантів відповіді. Студенту пропонується обрати відповідь, максимально таку, яка відповідає його поведінці.

Інструкція. На кожне запропоноване вам запитання є декілька варіантів відповідей. Оберіть той, який найбільш характерний для вашої поведінки.

Цей дослід тривав 45 хв. Обробка результатів здійснювалась шляхом підрахування суми позитивних відповідей (1 А, 2 Г, 3 В, 4 А). Інтерпретація результатів була наступна: 4 бали – високий рівень моральної мотивації; 2-3 бали – середній рівень моральної мотивації; 0-1 бали – низький рівень моральної мотивації.

Для визначення морального самоконтролю ми використали методику «Як вчинити» (авт. Г. Слепухіна) [24]. Методика включає опис ситуацій морального вибору. Студент повинен розповісти, як би він повів себе в кожній із ситуацій.

Інструкція. Уявіть собі задану ситуацію і розкажіть:

- як би ви себе в ній повели;

- як ви зазвичай себе поводите у схожих ситуаціях:

Ситуація 1. Під час перерви один з ваших одногрупників розбив вікно. Ви це бачили. Він не зізнався. Що ви скажете? Чому?

Ситуація 2. Під час перерви ви розбили вікно. Як ви вчините? Чому?

Ситуація 3. Одногрупники змовились зірвати урок. Що ви робитимете? Чому?

Ситуація 4. Ваші друзі кепкуючи, насміхаються та жорстоко принижують одного з одногрупників. Як ви вчините? Чому?

Ситуація 5. Ваш друг-одноліток забирає кишенькові гроші у молодшого від вас студента. Ваші дії? Обґрунтуйте.

Ситуація 6. Декілька ваших одногрупників, скориставшись тимчасовою відсутністю викладача в кабінеті, поцупили з його сумки гроші. Це бачили ви та інші студенти. Ваші дії? Чому?

Ситуація 7. У їдальні під час обіду парубки зіпсували страву вашого товариша, підливши туди оцту. Що ви робитимете? Чому?

Ситуація 8. Ви не підготувались до пари, бо ваші сусіди по кімнаті в гуртожитку напередодні ввечері шумно святкували день народження. Що ви робитимете? Чому?

Ситуація 9. Під час перерви товариш пропонує вам печиво. Інший одногрупник просить дозволу теж пригостись, але у відповідь чує: «Йди купи собі сам». Як ви вчините? Чому?

Ситуація 10. Батьки передали вам посилку з продуктами. Ви: з'їдаєте усе самі; пригощаєте усіх сусідів по кімнаті; пригощаєте тільки декого. Чому?

У зв'язку з тим, що студенти емоційно та активно висловлювали свою думку і ділились баченням та роздумати, експеримент тривав близько двох годин. За кожну відповідь студенту виставлялись бали від 0 до 3 залежно від відповідності відповідей моральним нормам, чіткості моральних орієнтирів, ставлення до них, та інтерпретувалися за такими показниками:

0 балів – студент не має чітких моральних орієнтирів. Ставлення до моральних норм нестійке. Вчинки невірно пояснює (вони не відповідають тим якостям, які називаються), емоційні реакції неадекватні або відсутні. Не простежується зв'язок між аргументацією своїх дій та згаданих досліджуваним моральних норм;

1 бал – моральні орієнтири існують, але відповідати ним студент не намагається. Адекватно оцінює вчинки, але ставлення до моральних норм нестійке, пасивне. Емоційні реакції неадекватні. Простежується слабкий зв'язок між аргументацією своїх дій та згаданих студентом моральних норм;

2 бали – моральні орієнтири існують, оцінки вчинків і емоційні реакції адекватні, але ставлення до моральних норм ще недостатньо стійке. Ситуативний зв'язок між аргументацією своїх дій та моральних норм;

3 бали – студент обґрунтовує вибір моральними установками; емоційні реакції адекватні, ставлення до моральних норм активне і стійке. Простежується чіткий зв'язок між аргументацією своїх дій та моральних норм.

Отже, в ході емпіричного дослідження морально-світогляного становлення молоді та їх етичної готовності як майбутніх педагогів ми використали анкету «Мое розуміння особистих якостей людини» І. Булах, яка дозволила визначити знання та орієнтації студентів щодо моральних якостей людини; з метою дослідження моральної мотивації студентів, застосували методику «Діагностика моральної мотивації» (авт. Г. Слепухіна); для діагностики морального самоконтролю використали методику «Як вчинити» (авт. Г. Слепухіна), яка містить опис ситуацій морального вибору.

2.2 Аналіз результатів експериментального дослідження

До констатувального експерименту для дослідження морально-світоглядного становлення молоді було залучено 36 студентів.

Отримані результати констатувального експерименту дозволили також виявити рівень етичної готовності майбутніх педагогів та визначити особистісні характеристики, які мають вплив на розвиненість інформаційного, мотиваційного, поведінкового компонентів морально-світоглядного становлення молоді.

Аналіз результатів обстеження студентів за методикою «Моє розуміння особистих якостей людини» (авт. І. Булах) дозволив виявити рівень розвитку їх моральної свідомості щодо таких моральних категорій, як людяність, надійність, вихованість, чесність, заздрість та ін. (рис. 2.1).

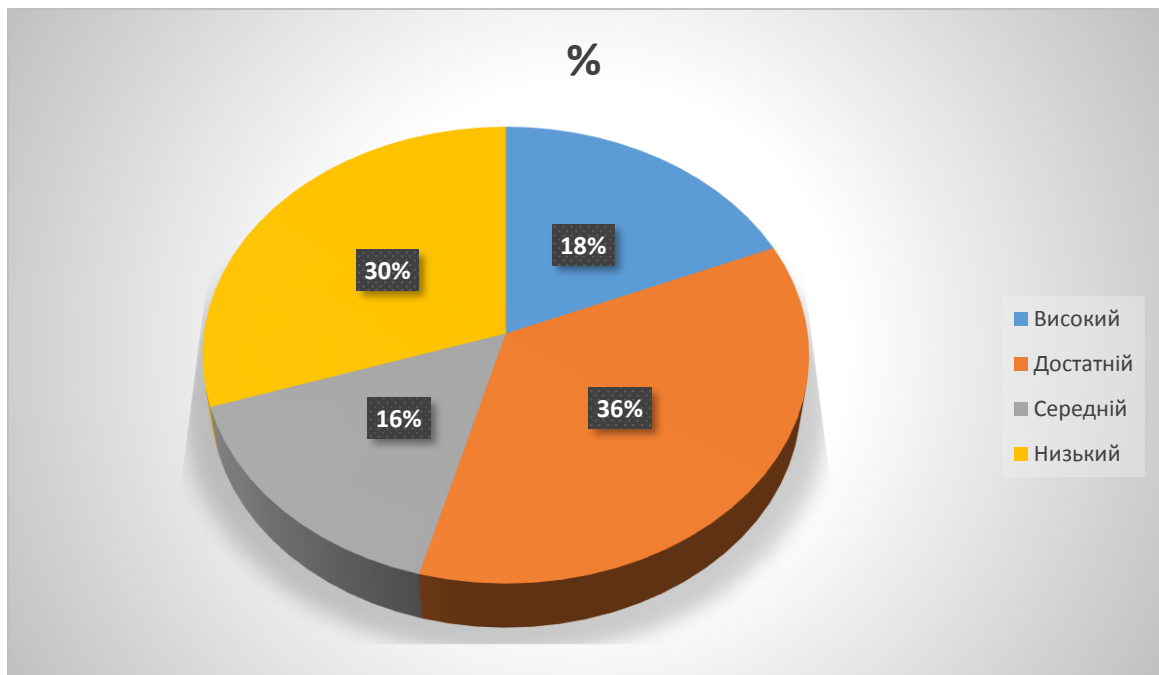

Рис. 2.1. Показники рівня розвитку моральних знань майбутніх педагогів

Було досліджено, що студенти, які мають високий рівень моральної свідомості (18%) володіють здатністю аналізувати прояв моральних

вчинків у суспільстві, пояснювати моральні принципи, також вдосконалюються, бачать різницю між моральним і аморальним.

Достатній і середні рівні розвитку моральної свідомості притаманний 36 % і 16 % студентів. Встановлено, що для них характерна часткова присутність розуміння і знання моральних понять, не чітко висловлюють позиції на рахунок ситуацій морального вибору.

Низький рівень розвитку моральної свідомості виявлено в 30 % студентів. Під час проведення діагностики вони найчастіше критикували і глузували при спілкуванні про такі поняття, як чесність, людяність, благородство, співчуття та ін. Переважно студенти наголошували, що моральні критерії не важливі і втратили актуальність у сучасному світі.

Узагальнюючи, зазначимо, що 30,1% студентів потребують спеціальної роботи з підвищення рівня розвитку моральних знань.

Згідно до завдань дослідження, було здійснено діагностику моральної мотивації студентів, яка досліджувалась з використанням методики «Діагностика моральної мотивації» (авт. Г. Слепухіна) (рис. 2.2).

Слід враховувати, що мотивація визначає важливий аспект співвідношення свідомості й діяльності. Морально-світоглядне становлення студентів багато в чому залежить не тільки від обсягу знань «моральних правил» і ступеня засвоєння відповідних правил поведінки, а й визначається ступенем особистого сприйняття моральних норм і мотивів цього сприйняття. Студенти можуть добре знати моральні норми і принципи, але не керуватися ними в житті. Саме моральні мотиви висловлюють потреба студентів в моральних діях.

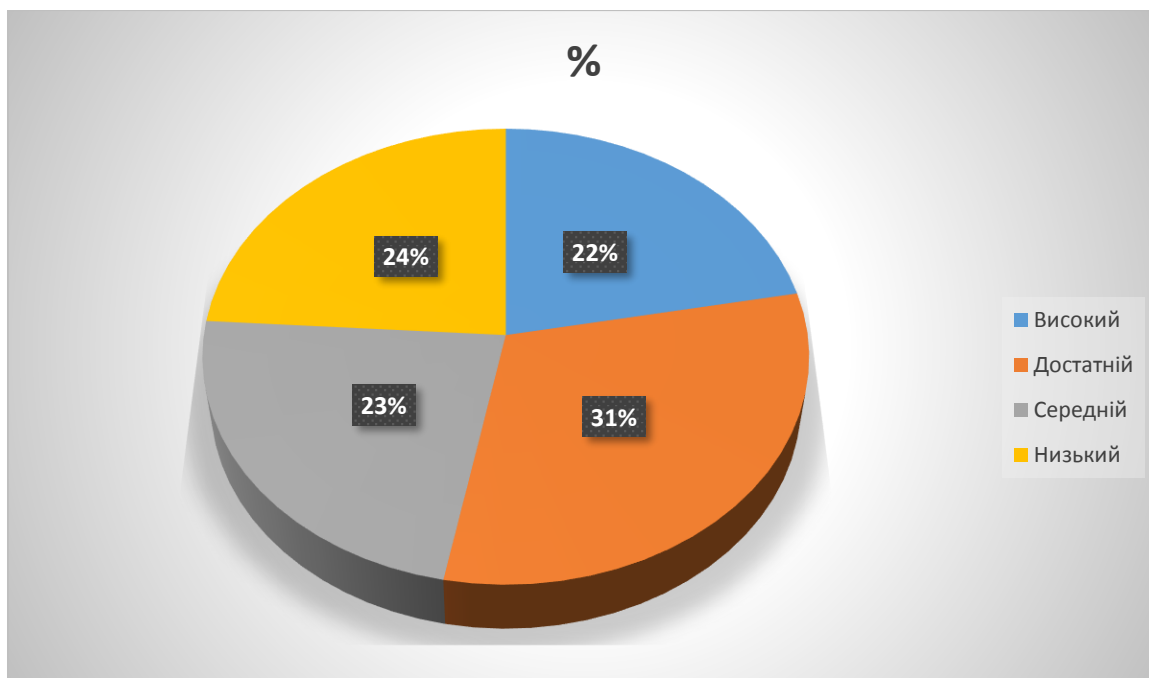

Рис. 2.2. Показники рівня розвитку моральної мотивації

Аналіз результатів, отриманих за методикою «Діагностика моральної мотивації», показав, що у 22 % студентів виявлено високий рівень моральної мотивації. Для них характерна свідомо чітко сформована моральна позиція на основі засвоєних моральних знань.

Студенти з достатнім рівнем моральної мотивації (31 %) Мають достатній рівень знань, але починали губитись у момент прийняття рішень, володіють знаннями, але порушують правила моральної поведінки. Ця невідповідність значущих мотивів та поведінки може призвести до особистих переживань. Вони мають слабку моральну мотивацію, теоретично засвоєні моральні знання ще не пройшли крізь призму їхньої свідомості і не стали надбанням власних цінностей. Однак вони хочуть діяти морально.

Студенти з середнім і низьким рівнем моральної мотивації (23 % і 24 %) майже не мають моральних спонукальних мотивів. Кожна запропонована ситуація в методиці викликала в них негативні емоції і агресивність.

Аналіз результатів діагностики морального самоконтролю студентів, які досліджувались з використанням методики «Як вчинити» (рис. 2.3), показав, що високий рівень морального самоконтролю притаманний лише 10% студентів.

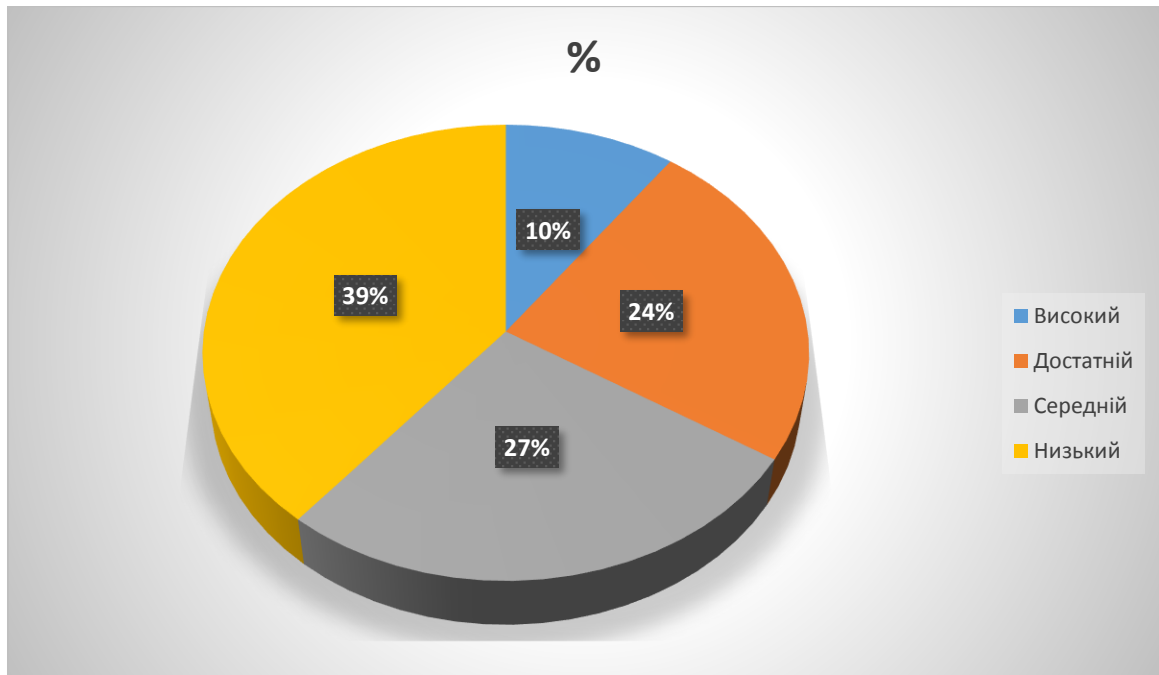

Рис. 2.3. Показники рівня розвитку морального самоконтролю

Як бачимо, на високому рівні морального самоконтролю знаходяться студенти, які обґрунтовують свій вибір свідомими, адекватними, моральними принципами; їхня реакція на речі є цілком нормальна. Вони можуть чітко формувати свої думки, пояснюють свою відповідь, наводять відповідні приклади і рідко мають помилки в моральних оцінках.

Достатній та середні рівні морального самоконтролю притаманні відповідно 24 % і 27 % студентів. Ці студенти орієнтуються у матеріалі, що стосується моральної свідомості; невпевнені у своїх аргументах, якщо задати уточнююче запитання, то вони можуть частково змінити свою думку. Але намагаються адекватно пояснювати свої вчинки, висловлювати свою думку, хоча емоційні реакції злегка не адекватні. Адаптовуючись до нових умов можуть припускатись помилок, але прагнуть їх виправити.

Низький рівень морального самоконтролю притаманний 39 % студентів. Їм належить нестабільна поведінка, слабкі моральні принципи, які міняються від впливу оточуючого середовища. Характерна для них несформованість внутрішньої орієнтації на духовно-моральні зразки обумовлює слабкість власних моральних регуляторів поведінки. Вони не мають чітких моральних настанов, їх ставлення до моральних норм нестійке, вони неправильно трактують вчинки (вони не відповідають названим характеристикам), а емоційні реакції неадекватні або відсутні. Це призводить до поганої здатності самостійно, з внутрішніх мотивів, контролювати власні дії відповідно до моральних норм і зразків. Вони демонструють відсутність самодисципліни та необхідність самоконтролю, заснованого на принципі взаємності моральних зобов'язань; неієздатність до моральної відповідальності та автономна моральна саморегуляція.

Згідно з визначеними критеріями та на основі узагальнених показників діагностики, нами також визначено рівні етичної готовності майбутніх педагогів в контексті морально-свідоглядного виховання молоді в освітньому просторі: високий, достатній, середній і низький (рис. 2.4).

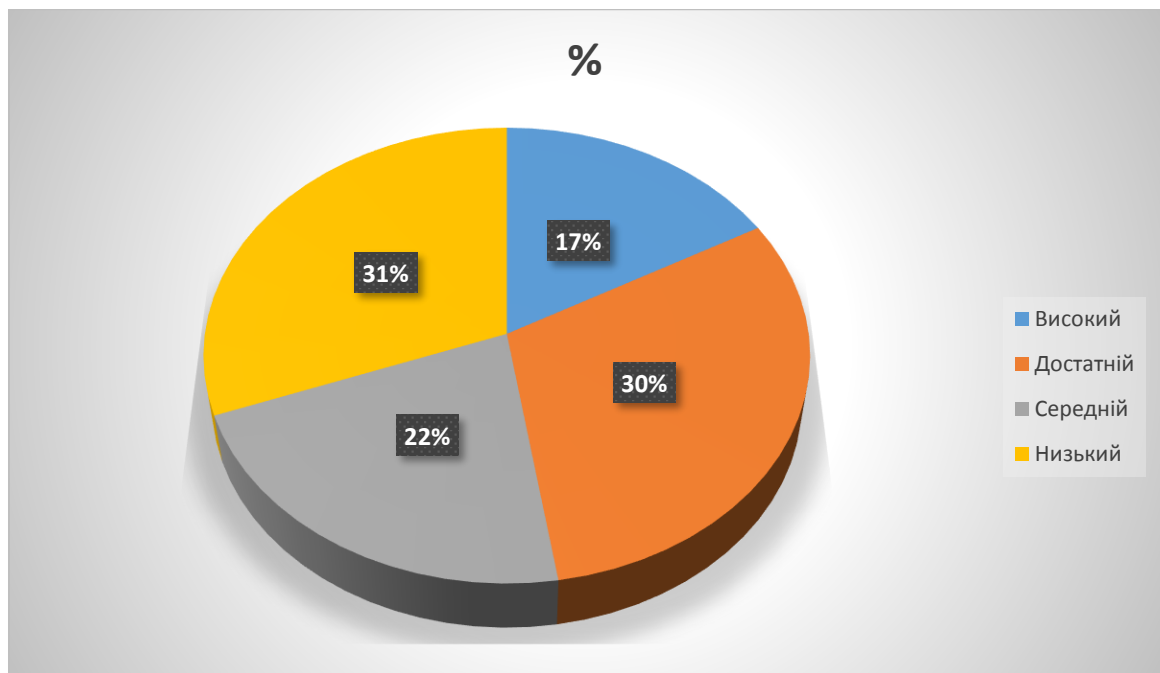

Рис. 2.4. Рівні етичної готовності майбутніх педагогів

В ході емпіричних досліджень було встановлено, студенти з високим рівнем моральної свідомості та мотивації, мають також високу етичну готовність (17%). Характерним для неї є сформованість системи знань про зміст моралі, методи морального розвитку та самовдосконалення особистості, а також моральні особливості в діяльності людини. Такі студенти легко відрізняють мораль від аморальності, вміють пояснювати моральні принципи, що є причиною людських вчинків, обґрунтовують власні життєві рішення та світогляд. Вони характеризуються усвідомленням цінностей моральних основ людського існування як необхідної умови їх виживання та розвитку, важливості власної моральної саморегуляції в суспільстві, сильною мотивацією морального самовдосконалення. Як правило, вони утвердили власні переконання і не лише мають моральні цінності, яких навчилися від своїх батьків, родичів, вчителів, коханих, але й розвинули особисті переконання з часом.

Високий рівень морально-світоглядної сформованості знаходить прояв у розвиненій і проявленій потребі особистості допомагати іншим, бути відповідальним, надійним, працелюбним, сумлінним у виконанні громадських доручень тощо. Такі студенти переважно складають громадський актив групи, виконують відповідальні доручення кураторів груп, викладачів, але не завжди користуються повагою більшості, яка може не слідувати моральним нормам та загальнолюдським принципам співіснування. Поведінка таких студентів є цілеспрямованою і послідовною. Її слід розглядати як результат сформованої системи моральних знань, цінностей та внутрішніх переконань особистості.

Достатній і середній рівні етичної готовності майбутніх педагогів (31% і 23%) характеризують фрагментарними знаннями щодо змісту моральних понять. Студенти цієї групи найчастіше вагаються у виборі власної моральної позиції. Обґрунтування прийнятих рішень є непослідовним у зв'язку з частковою, фрагментарною сформованістю знань щодо моральних норм і принципів; вони частково усвідомлюють цінності моральності та

власного морального розвитку, можуть не визнавати необхідності відповідальності за власні моральні вчинки та дії. Такі студенти, як правило, або ще не визначилися у власних життєвих позиціях, або переглядають їх, вагаються та не мають чітких ціннісних орієнтирів, особистих прикладів. Нерідко, в одних компаніях вони дотримуються моральних норм, а в інших різко змінюють свою поведінку, підлаштовуючись під загальний настрій та думку референтних осіб. Їх моральна поведінка відзначається у часткових спробах здійснювати відповідальні вчинки, бути для інших надійним товаришем, здійснювати трудову діяльність, виконувати власні обіцянки та доручену громадську роботу. Проте, поведінка цих студентів є непослідовною. Їх нерідко характеризують як непередбачуваних, таких, що можуть у відповідальний момент підвести чи довго вагатися як правильно вчинити (наприклад, жертвувати власним часом для виконання громадського доручення чи піти додому).

Для студентів на низькому рівні етичної готовності (31%) характерним є несформованість адекватних знань щодо моральних норм, правил і принципів співіснування людства. У більшості такі студенти виправдовують скоєні аморальні вчинки незнанням їх хибності, незрозумінням наслідків, оскільки для них важко відрізнити добре від поганого, правильне з моральної (а не тільки з логічної точки зору) від неправильного. Вони не усвідомлюють цінності загальнолюдських моральних норм і принципів, не визнають необхідності відповідальності за власні обіцянки, вчинки та дії, нехтують трудовою етикою, байдужі до громадської роботи. Такі студенти часто вирізняються аморальними вчинками та поведінкою. При цьому, вони можуть знати про те, що вчиняють погано, але це не стає їм на заваді, особливо, якщо вважають, що в очах одногрупників стають «героями» чи схожими на деяких соціальних лідерів. Студентів цієї групи характеризують як ненадійних, яким не варто довіряти в стосунках, на яких не можна покласти у відповідальній

ситуації. Як правило, саме у них є проблеми з навчанням та дружбою в колективі, авторитетом серед однолітків та педагогів (викладачів).

Отже, відповідно до завдань нашої роботи гіпотеза про те, що освітній простір вищого навчального закладу позитивно впливає на морально-світоглядне становлення студентів та їх етичну готовність до майбутньої педагогічної діяльності, повністю підтвердилась.

Також нами були розроблені рекомендації майбутнім педагогам щодо підвищення їх етичної готовності в контексті морально-світоглядного становлення студентів в освітньому просторі.

Сучасні потреби вітчизняної освіти спрямовані на запровадження інноваційних технологій професійного становлення майбутніх менеджерів освіти, орієнтованого не лише на розвиток їх фахових здібностей та інтелектуального потенціалу, але і моральних характеристик, що складають основу таких необхідних особистісних якостей фахівця, як відповідальність, надійність, сумлінність, порядність. Концептуально-методичні засади морально-орієнтованого професійного розвитку майбутніх педагогів передбачають орієнтацію зусиль викладачів вищого навчального закладу на розкриття та реалізацію таких внутрішньоособистісних ресурсів студентів, як етичність, порядність, відповідальність, моральні цінності та життєві смисли.

З огляду на аналіз наукової літератури та результатів наукового дослідження можна визначити такі рівні сформованості освітнього простору як чинника морально-світоглядного становлення особистості [17; 22; 35; 52 та ін.]. Чіткий поділ на рівні дозволяє ефективно корегувати процес розвитку освітнього простору, надає інструментарій для аналізу і управлінського супроводу.

Рівень концептуальний. Базові характеристики: концепція оптимізації освітнього простору закладу освіти з метою морально-світоглядного становлення особистості сформована, її цілісність та ефективність забезпечена чітким формулюванням мети, наявністю розроблених

механізмів для її досягнення та окресленням векторів розвитку, які базуються на інноваційних процесах в освітній сфері, а також тенденціях до оптимізації освітньої діяльності. Оптимізації освітнього простору закладу освіти з метою морально-світоглядного становлення особистості здійснюється в напрямку систематизації та поглиблення внутрішньоструктурної взаємодії. Вибудована структура з чіткою ієрархією розподілу обов'язків та відповідальності, проте, заклад освіти, як система, функціонує за принципами спільності у формуванні концепції перспективного та оперативного розвитку, постановці завдань, розробці та втіленні методів їх вирішення, визначенні проблематики для колективних, групових досліджень, генеруванні контенту, тощо.

Рівень освітньої діяльності. Статистичні показники демонструють високий рівень морально-світоглядного становлення особистості. Більшість студентів орієнтуються на моральні норми і цінності. Студенти характеризуються високим рівнем морально-світоглядного розвитку. Наявні високі показники реалізації їх морально-ціннісного потенціалу.

Мікроклімат освітньої діяльності закладу освіти визначається, насамперед, ефективністю, конструктивністю, безконфліктністю взаємовідносин суб'єктів освітньої діяльності, загальною продуктивністю освітньої діяльності закладу в морально-світоглядному становленні особистості. Системність підтримки сприятливого мікроклімату на засадах паритетності: всі без винятку члени колективу закладу є суб'єктами цього процесу. Високий рівень узгодженості взаємодії членів педагогічного колективу в аспекті морально-світоглядного становлення особистості, особлива консолідація їх зусиль щодо форм та методів. Ініціювання самими членами колективу ідей, інновацій, що обговорюються в інтерактивному режимі, в конструктивній доброзичливій атмосфері. Все це визначає високий рівень сприятливості освітнього простору закладу освіти для самореалізації кожного педагога, а також реалізації потенціалу у морально-світоглядного становлення особистості в межах освітнього закладу.

Забезпечені умови для особистого визначення пріоритетності у здобутті моральних знань та навиків, можливість морального розвитку студентів.

Рівень організаційної діяльності. Оптимізації освітнього простору закладу освіти з метою морально-світоглядного становлення особистості здійснюється у безпосередній співпраці з викладачами та характеризується демократичним стилем. Процес надходження запитів щодо корегування внутрішніх процесів закладу здійснюється за «ліфтовою» схемою «студент – викладач – керівник». Керівництво закладу знаходиться у пошуку інноваційних механізмів, практик, інструментарію морально-світоглядного становлення особистості. Рішення про введення та адаптацію інновацій відбувається на основі колективних рішень. Відбувається постійна співпраця з зовнішніми організаціями, з метою залучення до введення інновацій з метою морально-світоглядного становлення особистості. Проводиться політика переходу на систему самоосвіти, керівний склад не втручається безпосередньо у процес морально-світоглядного становлення особистості, а лише проводить підтримку, забезпечення відповідних умов, здійснює підтримку у формуванні сприятливого мікроклімату, займається вирішенням технічних та інфраструктурних проблем.

Комплекс зазначених рівнів, що реалізують напрямки оптимізації освітнього простору закладу освіти, знаходяться у складній системі взаємовідносин та залежностей зі всіма складовими системи.

Інформаційна складова оптимізації освітнього простору закладу освіти передбачає необхідність формування реальних компетенцій викладача стосовно основних засад морально-світоглядного становлення особистості, змісту та технологій їх практичної реалізації, а також забезпечення можливостей для морально-особистісного саморозвитку. Проблема набуває актуальності на етапі переходу до особистісно орієнтованої освіти, оскільки в її основі лежить взаємодія досвідів викладача та студента. Організувати освітній процес на суб'єкт-суб'єктній основі, як взаємодію досвідів, може викладач, який не лише володіє

інформацією з навчальної дисципліни, а і має свою професійну позицію у її контексті і може організувати освітній процес на інтерактивній основі, актуалізуючи мислення студента, його дослідницький потенціал. Важливими умовами продуктивності процесу є здатність педагогів до продуктивної співпраці.

На цьому етапі важливо забезпечити підвищення компетентності усіх педагогів, безвідносно до фаху, стосовно сучасних тенденцій морально-світоглядного становлення особистості, що реалізується з використанням особистісно орієнтованих технологій. Розуміння основ компетентнісної освіти допоможе кожному педагогу зрозуміти загальний контент освітнього простору загальноосвітнього навчального закладу, а відтак і визначити не лише свою «нішу» у цій системі, а і відчувати себе реальним, значущим суб'єктом взаємодії, що виступає головним механізмом морально-світоглядного становлення особистості. Отож, відбувається: реалізація інформаційних завдань в освітній діяльності студентів; реалізація інформаційних завдань у професійній діяльності викладачів; вплив інформаційної діяльності на формування позитивного психологічного мікроклімату; вплив інформаційного сегмента освітнього простору на управлінську діяльність керівників закладу освіти.

Висновки до другого розділу

Отже, в проведеному емпіричному дослідженні висунута гіпотеза про позитивний вплив вищого навчального закладу на морально-світоглядне становлення студентів та їх етичну готовність до майбутньої педагогічної діяльності повністю підтвердилась.

Результати нашого дослідження, а також всебічне осмислення морально-світоглядного особистості в освітньому просторі підводять нас до таких висновків. Вирішення завдання морально-світоглядного становлення особистості в освітньому просторі вимагає дотримання таких вимог:

- брати до уваги початковий рівень морально-світоглядного розвитку кожного суб'єкта освітнього простору;
- зважати на наявність моральних прикладів у референтному для молоді соціальному середовищі;
- організувати залучення молоді до соціально-корисних проектів;
- сприяти узгодженню морально-ціннісного впливу сім'ї та психолого- педагогічного персоналу закладу освіти;
- впроваджувати інноваційні форми та методи забезпечення морально-світоглядного становлення особистості закладу освіти;
- надавати освітньому процесу моральної спрямованості тощо.

ВИСНОВКИ

Аналіз освітнього простору закладу як чинника морально-світоглядного становлення особистості дозволяє зробити такі висновки:

1. Аналіз наукових досліджень досліджуваної проблематики дозволив визначити морально-світоглядне становлення як процес залучення особистості до системи цінностей, формування у неї здатності керуватися моральними переконаннями, підпорядковувати вчинки вищим суспільним нормам і принципам. Спонукальним мотивом морально-світоглядного становлення на різних етапах виступає прагнення особистості до врівноваження суперечностей між внутрішніми позиціями, принципами, переконаннями, совістю та зовнішніми чинниками.

Також, було виявлено, що на формування структури особистості впливають елементи (вибіркова поведінка, стиль мислення, переконання, духовні засади, мотивація), які діють у свідомості і підсвідомості, виступаючи як стала система.

2. Аналіз морально-світоглядного становлення молоді в освітньому просторі закладу освіти дав можливість визначити такі його особливості: системність; інтегрованість (сфери особистості: мотиваційна, поведінкова і когнітивна); діяльнісна обумовленість (внутрішні переконання проявляються у поведінці); детермінованість; вікова обумовленість. Аналіз компонентів морально-світоглядного становлення особистості юнацького віку (пізнавальний, мотиваційний, поведінковий) в освітньому просторі закладу освіти, дає можливість розуміти його у ролі процесу, який допомагає зрозуміти і шаблони морально-світоглядної поведінки і закріпити у підсвідомості за допомогою «Я»-моральне.

3. Відзначино, що процес моральної саморегуляції і самоконтролю у молодих людей визначається ступінню чутливості до вибору моральних ситуацій. Останнє часто пов'язано з боротьбою мотивів між особистими інтересами і моральними нормами. Для людини особливо важливо

конструктивне вирішення питання морального вибору, адже його результат може залежати від збереження особистої цілісності і рівноваги.

Таким чином, слід зазначити, що засадничими педагогічними умовами в освітньому просторі для морально-світоглядного становлення особистості повинні бути: 1) взаємодія складових освітнього простору закладу освіти, спрямованих на морально-світоглядне становлення особистості; 2) забезпечення сприятливих умов для розгортання морально-світоглядного становлення усіх суб'єктів освітнього процесу; 3) Окреслити і зміцнити певні позиції педагогічних працівників і студентів для корекції цінностей та цілей діагностиками якості оптимізації освітнього простору закладу освіти як чинника морально-світоглядного становлення особистості; 4) забезпечення компетентності педагогів у процесах оптимізації освітнього простору закладу освіти та морально-світоглядного становлення особистості.

4. Емпірично досліджено вплив освітнього простору на морально-світоглядне становлення молоді. Гіпотеза про те, що освітній простір вищого навчального закладу позитивно впливає на морально-світоглядне становлення студентів та їх етичну готовність до майбутньої педагогічної діяльності, підтвердилась. Студентам, яким притаманний високий рівень етичної готовності (16,9%) характерно мати на вдосконалюваному рівні прояви моральних вчинків, самовдосконалюватись і систематизувати знання, що стосуються моральності. Середній рівень етичної готовності (52,1%) характеризується фрагментарними знаннями студентів щодо змісту моральних понять, невизначеною моральною мотивацією та поведінкою. Для студентів низького рівня (31%) характерна несформованість знань і мотивів щодо моральних норм, вони часто вирізняються аморальними вчинками й не готові до оптимізації освітнього простору закладу освіти як чинника морально-світоглядного становлення особистості.

Вважаємо, що для підвищення ефективності цього морально-світоглядного становлення молоді в освітньому просторі варто

дотримуватися таких вимог: враховувати актуальний рівень морально-світоглядного розвитку кожного суб'єкта освітнього простору закладу освіти; забезпечити вплив на студентів з недостатнім рівнем морально-світоглядного розвитку зі сторони педагогів та інших; брати до уваги соціальне середовище, яке включає в себе моральні приклади; активно залучувати студентів до проектів з соціально-корисними елементами; розвивати співпрацю педагогічного колективу та впливу родини на морально-ціннісний вплив; впроваджувати інноваційні форми та методи забезпечення морально-світоглядного становлення особистості закладу освіти; насичувати моральною свідомістю освітній виховний процес; діяльність спрямовувати на допомогу молоді у визначені життєвої позиції, морального становлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Багатовимірність особистості : психологічний ракурс : колективна монографія / за ред.: С. Л. Грабовської, Р. І. Карковської. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2015. 374 с.
2. Балл Г. О. Психологічні аспекти гуманізації освіти : книга для вчителя. Київ, Рівне, 1996. 128 с.
3. Безкоровайна О. В. Виховання культури особистісного самоствердження в ранньому юнацькому віці: монографія. Рівне: РДГУ, 2009. 470 с.
4. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку : навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2012. 256 с.
5. Биков В. Ю. Навчальне середовище сучасних педагогічних систем. URL : http://virTkafedra.ucoz.ua/el_gumal/pages/vyp1/Буков.pdf.
6. Богданова Н. Соціокультурне середовище як визначальний фактор формування культури життєтворчості особистості. Вісник Інституту розвитку дитини. 2011. № 15. С. 25–30.
7. Болгаріна В. С. Культурологічний підхід до управління школою : метод. посіб. Харків : ВД «Основа», 2006. 112 с.
8. Бочелюк В. Й. Психологічні засади готовності учасників освітньої діяльності до управління інноваційними процесами в школі : автореф. дис. ... д-ра психол. наук. Київ, 2004. 40 с.
9. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка : монографія. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. 340 с.
10. Бухлова Н. В., Мазуренко Л. М. Вивчення ефективності діяльності педагога-вихователя. Приходченко К. І., Литвин Л. Є. Діагностика у виховному процесі. Харків : Основа, 2006. 160 с.
11. Ващенко Г. Виховання волі і характеру. Київ : Школяр, 1999. 385 с.
12. Виховання духовності особистості : навчально-методичний посібник / за ред. М.Й. Боришевського. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 104 с.

- 13.** Виховна робота зі студентською молоддю : навчальний посібник / за ред.
Т. Ю. Осипова, І. О. Бартенєва та ін. Одеса : Фенікс, 2006. 288 с.
- 14.** Вишневецький О. І. Теоретичні основи української педагогіки: навчальний посібник. Київ : Знання, 2008. 566 с.
- 15.** Вікова психологія : навч. посібник / Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 376 с.
- 16.** Вознюк Н. М. Етика : навч. посіб. Київ : ЦУЛ, 2009. 300 с.
- 17.** Воронин А. М. Управление развитием инновационной образовательной среды. Брянск : [б. и.], 1995. 281 с.
- 18.** Выготский Л. С. Педагогическая психология. Москва : Педагогика-Пресс, 1996. 536 с.
- 19.** Гонтаровська Н. Б. Освітнє середовище як фактор розвитку особистості дитини : монографія. К. : ДніпроVAL, 2010. 623 с.
- 20.** Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.
- 21.** Гуманістична психологія : антологія : у 3-х т. Т.1. Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст. / за ред. Г. Балла. Київ : Пульсари, 2001. 252 с.
- 22.** Даценко О. А. Культурно-освітнє середовище і розвиток особистості. Витоки педагогічної майстерності : зб. наук. праць Полтав. держ. пед. ун-ту ім. В. Г. Короленка. Сер. «Педагогічні науки». Полтава, 2008, Вип. 5. С. 213-219.
- 23.** Дерябо С. Учителю о диагностике эффективности образовательной среды : монография. Москва : ЦКФЛРАО, 1997. 214 с.
- 24.** Діагностика у виховному процесі / авт.-упоряд. Литвин Л. Є., Приходченко К. І. Харків : Основа, 2006. 38 с.

25. Дмитренко Г. А., Олійник В. В., Ануфрієва О. Л. Цільове управління: вимірювання результативності діяльності учнів і педагогів : навч-метод. посіб. Київ : УПК ККО, 2019. 84 с.
26. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; гол. ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
27. Єфіменко Р. С., Давидов Р. С. Морально-етичні аспекти формування сучасної особистості. Гуманізм та освіта : збірник матеріалів VIII міжнар. наук.-практ. конф., м. Вінниця, 19-21 верес. 2006 р. Вінниця : ВНТУ «УНІВЕРСУМ-Вінниця», 2006. С. 202-204.
28. Заброцький М. М. Духовність і педагогічна позиція особистості. Проблеми загальної та педагогічної психології : збірник НДТ психології АПН України. Київ, 2001. Т3, ч.8. С. 90-94.
29. Заир-Бек Е. С. Понятие «образовательная среда школы» и подходы к ее оцениванию в современных исследованиях. The Emissia. Offline LeTTERS. 2011. ноябрь. URL : [hTTr://emissia.org/offline/2011/1683.hTm](http://emissia.org/offline/2011/1683.htm).
30. Закон України «Про освіту» (2017). URL : [hTTrs://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text).
31. Зверева Т. Д. Діяльність соціального педагога в середовищі : засоби, форми, методи. Соціальна робота : теорія, досвід, перспективи. Київ, 1999. Ч. 1. С. 268-271.
32. Зимянський А. Р. Психологічні умови розвитку моральної самосвідомості підлітків : дис. ... канд. псих. наук. Дрогобич., 2015. 189 с.
33. Зязюн І. А. Педагогіка добра : ідеали і реалії : наук.-метод. посіб. Київ : МАУП, 2000. 312 с.
34. Каташев И. А., Линьков В. В. Критерии нравственного развития. Наука и школа. 2016. № 2. С. 196-206.
35. Каташов А. І. Педагогічні основи розвитку інноваційного освітнього середовища сучасного ліцею : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Луганськ, 2001. 20 с

- 36.** Кісіль М. В. Простір освіти з точки зору її основного суб'єкта. Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки. 2006. Вип. 88. С. 138–141.
- 37.** Кіт Г. Г. Українська народна педагогіка : курс лекцій : навчальний посібник. Вінниця : Едельвейс і К, 2008. 302 с.
- 38.** Колесникова И. А. Теория и практика модульного преобразования воспитательной среды образовательного учреждения : учебно-методическое пособие. Санкт-Петербург : РГПУ им. А. Герцена, 2009. 196 с.
- 39.** Кондратьева Е. А. Культурно-образовательное пространство сельской школы как среда личностного развития школьника : дис. ... канд. пед. наук. Ростов н/Д., 2005. 186 с.
- 40.** Коновець С. В. Креативні освітні технології у практиці сучасної школи. Рідна школа. 2005. № 3. С. 20-23.
- 41.** Крайг Г. Психология развития. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 992 с.
- 42.** Кулюткин Ю. С. Образовательная среда и развитие личности. Новые знания. 2001. № 1. URL : [hTTP://znanie.org/gumal/nl_01](http://znanie.org/gumal/nl_01).
- 43.** Купчишин І. В. Оптимізація освітнього простору закладу середньої освіти в контексті морально світоглядного ставлення особистості. Сучасні тенденції та актуальні проблеми педагогічної освіти: матер. студ. наук. конф. (Львів 2020). Випуск 5. 2020. 132 с. 59-61.
- 44.** Купчишин І. В. Педагогічні умови управління освітнім простором закладу загальної середньої освіти з метою морально-світоглядного становлення особистості. Актуальні проблеми української освіти: матер. студ. наук. конф. (Львів 2019). Випуск 12. Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2019. 104с.
- 45.** Кухаренко В. М. Персональная учебная среда. URL : [hTTP://kvp-elearning.Blogspot.com/2011_03_01_archive.html](http://kvp-elearning.Blogspot.com/2011_03_01_archive.html).
- 46.** Левченко Т. І. Розвиток освіти та особистості в різних педагогічних системах : монографія. Вінниця : Нова Книга, 2002. 512 с.

47. Лемківський М. В., Микитюк О. М. Історія педагогіки. Харків : ОВС, 2002. 240 с.
48. Леонова О. Образовательное пространство как педагогическая реальность. *Alma mater (Вестник высшей школы)*. 2006. № 1. С. 36–40.
49. Лернер П. С. Проектирование образовательной среды по формированию профориентационно значимых компетентностей учащихся. *Школьные технологии*. 2007. № 5. С. 86–92.
50. Лохвицька Л. В. Базові теорії морального розвитку особистості у зарубіжній психології. *Науковий часопис НПУ ім. М. Драгоманова : збірник наукових праць. Серія 12 : Психологічні науки*. Київ : НПУ, 2015. Вип. 1 (46). С. 196-204.
51. Макагон О. Е. Організаційно-педагогічні умови створення сприятливого навчально-виховного середовища в загальноосвітньому навчальному закладі : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Харків, 2007. 20 с.
52. Макар Л. М. Сутність освітнього середовища в педагогічному процесі. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2013. Вип. 30 (83). С. 229–236.
53. Малахов В. А. Етика : курс лекцій. Київ : Либідь, 2002. 384 с.
54. Мануйлов Ю. С. Средовой подход в воспитании. Н. Новгород : Изд. Волго-Вятской академии государственной службы, 2002. 157 с.
55. Маслов К. И. «Образовательная среда»: основные подходы к определению понятия. *Синтез*. 2007. № 2 (16). С. 129–139.
56. Матвієнко О. В. Теоретико-методичні засади підготовки майбутніх учителів до педагогічної взаємодії у навчально-виховному середовищі школи першого ступеня : дис. ... докт. пед. наук. Київ, 2010. 496 с.
57. Менг Т. В. Исследование образовательной среды : проблемы, подходы, модели : монографія. Санкт-Петербург : РГПУ им. А. И. Герцена, 2011. 98 с.
58. Мирончук Н. М. Ціннісне ставлення до себе та інших як основа життєвого самоздійснення особистості. *Формування особистості в*

освітньо-виховному середовищі навчального закладу : проблеми і пошуки : збірник наукових праць / за ред. Н. М. Мирончук. Житомир : Вид. Левковець, 2015. Вип. 2. С. 82-85.

59. Моїсеєв С. О. Теоретико-методологічні засади процесу соціалізації дітей та учнівської молоді в сучасному освітньому просторі : метод. реком. Херсон : [б. и.], 2013. 48 с.

60. Моляко В. О. Функціональна модель формування полікультурної компетентності школярів. Рідна школа. 2005 № 6. С. 10-12.

61. Морально-етичні засади формування зростаючої особистості : монографія / за ред. М. В. Левківського. Житомир : ЖДУ ім. І.Франка, 2008. 271 с.

62. Моргун В. Ф., Тітов І. Г. Основи психологічної діагностики : навчальний посібник. Київ : Слово, 2009. 464 с.

63. Москальова Л. Ю. Теоретико-методичні засади виховання у майбутніх учителів морально-етичної культури в процесі професійної підготовки : автореф. ... дис. ... доктора пед. наук. Київ, 2011. 40 с.

64. Нова українська школа : офіційний сайт. URL: [hTTr://nus.org.ua](http://nus.org.ua).

65. Новий освітній простір : інформаційний посібник. 1 липня 2019 року. URL:[hTTrps://sTorage.decenTralizaTion.gov.ua/uploads/liBrary/file/407/NOP_MoTivuyuchiY-prosTir.pdf](https://storage.decenTralizaTion.gov.ua/uploads/liBrary/file/407/NOP_MoTivuyuchiY-prosTir.pdf)

66. Олексюк Л. Виховання особистості на засадах моральних цінностей. Наукові записки. Сер. Педагогіка. Тернопіль, 2004. № 6. С. 18-24.

67. Освітологія : хрестоматія : навч. посіб. / уклад. : Огнев'юк В. О., Сисоєва С. О. Київ : Едельвейс, 2013. 728 с.

68. Основні орієнтири виховання учнів 1-12 класів загальноосвітніх навчальних закладів України : програма / за ред. І. Д. Бега. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2009. 80 с.

69. Павелків Р. В. Феноменологія морального розвитку особистості: детермінація, механізми, генезис : монографія. Рівне, 2009. 368 с.

- 70.** Павлик Н. В. Ціннісна детермінація морального становлення особистості в юнацькому віці : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ : 2006. 24 с.
- 71.** Павліченко А. Світоглядні орієнтації у системі становлення особистості. Психологія і суспільство. 2005. № 4. С. 98-120.
- 72.** Підласий І. П. Практична педагогіка, або три технології : інтерактивний підручник для педагогів ринкової системи освіти. Київ : Слово, 2004. 616 с.
- 73.** Помиткін Е. О. Психологія духовного розвитку особистості. Київ : Наш час, 2007. 280 с.
- 74.** Попович Е. М. Специфіка морального розвитку учнівської молоді. Вісник ХНПУ ім. Г. Сковороди. Психологія. Харків : ХНПУ, 2012. Вип. 44. Частина I. С. 168-177.
- 75.** Приходченко К. І. Творче освітньо-виховне середовище: теоретичний і практичний концепти : монографія. Донецьк : Ноулідж, 2011. 382 с.
- 76.** Психологія особистісно орієнтованої професійної підготовки учнівської молоді : наук.-метод. посібник / Г. О. Балл, М. В. Бастун, А. В. Вихрущ [та ін.]. Київ : Ін-т педагогіки і психології проф. освіти, 2002. 388 с.
- 77.** Рибка Н. М. Єдиний освітній простір як інтегративна система : соціально-філософський аналіз : автореф. дис. ... канд. філос. наук. Одеса, 2005. 24 с.
- 78.** Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 712 с.
- 79.** Рубцов В. В. Проектирование развивающей образовательной среды школы. Москва : МГППУ, 2002. 272 с.
- 80.** Савченко О. Я. Виховний потенціал початкової освіти : посібник. Київ : Богданова А. М., 2009. 226 с.
- 81.** Савчин М. В. Духовний потенціал людини. Івано-Франківськ : Плай, 2001. 203 с.

- 82.** Сисоєва С. О. Освіта і особистість в умовах постіндустріального світу : монографія. Хмельницький : ХГПА, 2008. 324 с.
- 83.** Сорока Г. І. Сучасні виховні системи і технології: навчально-методичний посібник. Харків : Веста : Ранок, 2002. 128 с.
- 84.** Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка : навчально-методичний посібник. Київ : ІЗМН, 1997. 232 с.
- 85.** Сухомлинський В. О. Моральні заповіді дитинства і юності. Київ : Рад. школа, 1996. 232 с.
- 86.** Сущенко А. В. Теоретико-методичні основи гуманізації педагогічної діяльності вчителя в основній школі : автореф. дис. ... докт. пед. наук. Харків, 2004. 44 с.
- 87.** Ткач Т. В. Структурно-цільовий аналіз розвитку освітнього простору як психолого-педагогічної категорії. Українська педагогіка. 2008. Вип. 14. С. 118–123.
- 88.** Ткачова Н. О. Аксіологічні засади педагогічного процесу в сучасних загальноосвітніх навчальних закладах : автореф. дис. ... докт. пед. наук. Луганськ, 2007. 44 с.
- 89.** Тлумачний словник сучасної української мови : загальноповживана лексика / В. Калашник та ін. Х. : ФОП Співак, 2009. 960 с.
- 90.** Торба Н. Г. Організація та управління виховним процесом навчального закладу : навч.-метод. посіб. Донецьк, 2005. 40 с.
- 91.** Українська етнопедагогіка: навчально-методичний посібник / за ред. В. Кононенка. Івано-Франківськ : Плай, 2005. 508 с.
- 92.** Фруктова Я. С. До питання проектування сучасного освітнього середовища. Освітнє середовище як методична проблема : зб. наук. пр. Херсон : ХДУ, 2006. С. 72–73.
- 93.** Харченко С. Я. Соціалізація дітей та молоді в процесі соціально-педагогічної діяльності : теорія та практика : монографія. Луганськ: Альма-матер, 2006. 319с.

- 94.** Хоружа Л. Л. Етична компетентність майбутнього вчителя початкових класів: теорія і практика: монографія. Київ : Преса України, 2003. 319 с.
- 95.** Цимбалару А. Д. Педагогічне проектування освітнього простору в школі І ступеня: теорія і практика: монографія. Київ : Педагогічна думка, 2013. 691с.
- 96.** Шек Г. Г. Средовой подход как педагогическая инновация и условия его освоения : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Елец, 2001. 20 с.
- 97.** Шендрик И. Г. Образовательное пространство субъекта и его проектирование. Москва : АПКиПРО, 2003. 156 с.
- 98.** Щевелева Г. М. Образовательное пространство. Современный взгляд. Подходы к формированию. Воронеж : ВГТА, 2001. 103 с.
- 99.** Яновская М. Г. Эмоционально-ценностные технологии нравственного воспитания. Кіровоград : КДПУ, 2008. 93 с.
- 100.** Ярошинська О. О. Категорія «середовище» та міждисциплінарний підхід у представленні моделей середовища. Проблеми сучасної педагогічної освіти : зб. статей. Сер.: Педагогіка і психологія. Ялта: РВВ КГУ, 2013. Вип. 4. С. 39-45.
- 101.** Ясвин В.А. Образовательная среда : от моделирования к проектированию. Москва : Смысл, 2001. 365 с.